

05.6
D. 1294

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, İSTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

Müdür—Editor

Ord. Prof. Dr. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD—VOLUME IV.

CÜZ — PARTS 1 - 2

1964

Edebiyat Fakültesi Basımevi

İSTANBUL

1964

**Peygamberin zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı
ziyaret eden Çinli budist rahibi Hüen-Çang'ın bu
ülkelerin siyasî ve dinî hayatına ait kayıtları.**

NAZMİYE TOGAN

Türklerin anavatanı olan Türkistan'da İslamiyetin ne gibi değişiklikler getirmiş olduğunu IX ve X. asırlarda Arap alimlerinin bu ülkeyi tavsif ederek yazdıkları eserlerden öğrenebiliyoruz. Fakat bu değişikliğin büyüklüğünü ve mahiyetini anlamak için ülkenin islamiyetten evvelki hayatını tavsif eden eserleri öğrenmemiz gerekir. Böyle eserlerin Çinliler tarafından yazıldığını, bunların başında da Tang sülalesi Annal'i ve Çinli budist rahibi Hüen-Çang'ın Seyahatnamesi gelmekte olduğunu tarihimize ait eserlerden öğreniyoruz¹. Yakında İstanbul'a gelerek kendi eserlerini Beyoğlu Belediye Resim Sergisi salonunda teşhir eden Çinli ressam Bayan Yu-Wan-Shan bu meşhur seyyahın, sırtında Buda dini kitaplarını yüklemiş olduğu halde, karlı Tiyanşan dağlarından geçmekte olduğunu gösteren çok güzel bir eserini de teşhir etmişti. Bu bayanın müsaadeleriyle bu makaleye bu rahibin resmini de ekliyorum. Sergiyi ziyaretim ve resmi görmem vaktiyle Hüen-Çang'ın Seyahatnamesinden yapmış olduğum tercümelere neşreylememe vesile oldu.

Rahib Hüen-Çang'ın kalabalık maiyeti ile birlikte miladi 629 senesinde yani Hazreti Peygamberin vefatından dört sene evvelinden başlayup Halife Osman'ın hükümrانlığının 2. senesine kadar geçen 17 yılda o zaman Göktürklerin idaresinde bulunan Şarki ve Garbi Türkistan'ın orta kısımlarında ve Hindistanda gezip, dönüşte aynı ülkenin cenubi kısmından geçip Çin'e avdeti (645 te) biten seyahatini

¹ Z. V. Togan *Umumi Türk Tarihine giriş* s. 418; *Tarihte Usul* s. 266. Bu eserin Uygurca tercümesinden bazı parçaları zamanımıza kadar gelmiştir. *SBPA Phil. His. Cl.* 1935. VII. 151-180.

1938, XXXIX, 371-414 Prof. Von Gabain'n neşri. Bu vesikalardan görülüyor ki Türkler HüenÇang ismini "Huintso" telaffuz ederlermiş.

tasvir eden iki eserin bir Hüen-Çang'ın talebelerinden Hoeli tarafından yazılan hal tercümesi «Histoire de la vie de Hioueng-Tchang» unvaniyle 1853 te, bizzat Hüen-Çang tarafından kaleme alınmış olan seyahat hatıraları da «Si-yu-ki, Memoires sur les countrées Occidentales» unvaniyle 1858 de sinolog Stanislas Joulien tarafından üç cild halinde Pariste neşredilmiştir. Her iki eser İngiliz Samoil Beal tarafından 1906 ve 1911 senelerinde yine üç cild halinde İngilizce olarak yeniden yayınlanmıştır. Ben eserin Türkistana ait olan kısımlarını Fransızcasından tercüme edip işlemini yaparken «Tercümeihal» kısmını esas olarak aldım ve bunu ihtisarla «His» remziyle işaret ettim. Hüen-Çang'ın hatıralarında mevcut fazlalıkları ise parantezler içinde «Mem» remzi ile işaret ettim. Her iki eserin sonlarında rahibin Çine dönüşünden bahseden kısımlarda da bizi ilgilendiren bazı malumat verilmiş ve «Şarki Türkistan»ın cenubi kısımlarına ait bahisler temamiyle bu kısımlarda derç olunmuştur. Ben de bunları «dönüş» hikayeleri demekten ihtisar olarak «Hist. dönüş» ve «Mem. dönüş» şeklinde belirttim. İki eserin Fransızcasından derlenen bu malumatı Prof. Z. V. Togan eserin İngilizce neşirleri ile de karşılaştırdı. Bu şekilde bu makale eserin iki neşirinden derlenmiş oldu.

Her iki eserin Şarki ve Garbi Türkistanın kültürel ve dini hayatına taalluk eden bahislerini naklederken Buda dinine ve rahiplik hayatına ait verilen teferruâtı bazen kısalttım; bir çok kitap isimleri ve onların ayrı bahisleri «arhat» dereceleri ve saire bu cümledendir. Kitapta tesadüf olunan coğrafi isimlere kelimelere ait metinde verilen kısa izahların bana ait olanları adı parantez içine, bu izahların Prof. Z. V. Togan'a ait olanları dört köşeli parantezler [] içine alınmış ve Prof. Z. V. Togan'ın diğer notları haşiyeler sıfatıyla sıra numaraları ile verilmiştir.

60 sene sonra bir İslam memleketi şeklini alan, Semerkand, Buha-
ra ve Termiz gibi hadis alimlerinin vatanı olmakla İslam aleminin
Mesopotamya'dan sonra ikinci büyük manevi merkezi şeklini alan
Müverünnehr, Balh, Hebtal ve Toharistanın İslamiyetin daha Ebu Be-
kir ve Osman devrinde şarka doğru yayılmaya başladığı devirde
maneviyat bakımından ne gibi manzara arzettiği bu hatıralarda büyük
bir sadakatle ve tafsilatıyla tavsif edilmiştir. Çin rahibi, ordugahı
Isıkgöl civarında bulunan Batı Göktürk hakanı Tüng-Yabgu'nun misafiri
olmuş ve onun büyük iltifatlarına mazhar olmuştur. Malum olduğu
üzere Tüng-Yabgu Sasani İran ve Kafkasya tarihinde, keza Peygamberin
Bedr savaşından beş ay sonra Mesopotamya Araplarının Dhiqar nam

yerde Sasani ordsunu mağlup eylemelerine sebep olmakla İslam intişârı tarihinde de çok mühim rol oynayan büyük Türk hükümdarı olmuştur². Hüen-çang'a ait her iki eserinin Şarki ve Garbi Türkistan kültürel ve dini hayatına taalluk eden kısımlarını tercüme ederken Burada dinine ve rahiplik hayatına ait teferruatı bir tarafa bıraktım. Kitapta tesadüf olunan coğrafi isimlerin izahını Prof. Z. V. Togan yapmıştır. Kolaylık için kısa zamirle belirttiği miz iki eserde yani "Histoire,, ve "Memoire,, da verilen malumatın farkları haşiyelerimizde gösterilmiştir.

Yüen-Çang'ın 629 da Çinden çıkıp Tıyaşan Uygurları başkenti olan Qoco'ya (şimdiki Kara-Hoca'ya) ve Karaşehre gelinceye kadar olan seyahati *Mem.*: de çok kısa yazılmış; hulasası şudur: O Tun-Huang'ın garbinde (*Lobnor* gölüne yakın) Hu-la [yani *Bulungur*] nehri üzerinde bulunan *ju-min-huan*³ dan geçerek Şarki Türkistan'ın bugün dahi ehemmiyeti haiz *I'gu* [*Qomul*] şehrine geliyor. Burası artık Göktürk ülkesi idi. Ahalisi Budist dininde idi. Rahip buradaki Budist manastırında misafir kaldı. Qomul'un valisi gibi onun tabii bulunduğu Gao-Çang yani Qoço hükümdarı Khio-ven-Tay da Budist idiler. Budizm teolojisinin büyük bir alimi sıfatıyla büyük bir şöhrete malik olan rahibi her ikisi, yani hem Qomul ve hem de Qoço hükümdarları saraylarında misafir ettiler. Qoço hükümdarı rahibi Qomula memurlar göndererek ihtiramla getirtti. Qomul ve Qoço muntakası daha Hüen Çang gelmeden çok zaman evvel bir kısım Uygurlarla meskün olmuştu⁴. Bu yüzden biz tercümemizde «Gau-Çang Kırılı» sözünün arasına tereddütsüz, «Uygur» kelimesini sıkıştırdık. *Hist.* diyor: Gau-Çang hükümdarı büyük memurları, kadın ve çocukları ile birlikte rahibi istikbal etti. Hükümdarın refikası kraliçe de kadın ve kızlardan ibaret çok kalabalık maiyetiyle istikbale çıkmıştı. Rahip orada hükümdar sarayı yanındaki bir Budist manastırında misafir kaldı. Rahip hemen gitmek isteyince hükümdar çok üzüldü. Nihayet rahip bir ay daha kalmaya razı oldu: Manastırda çok sayıda hadım ağaları vardı. Rahip burada Budizme ait konferanslar verdi. Bu derslere hükümdardan başka ihtiyar annesi de geliyordu. Dersler için 300 kadar dinleyici alan bir çadır, kuruluyordu. Hükümdar bu Budist rahibine o kadar hürmet ederdi ki o minbere çıkarken arkasını ona basamak yapardı. Rahip

² Tüng-Yabgu 619-630 da hükümdarlık etmiş. Zikar muharebesi için bak *Giriş*, s. 70 ve M. Hamidullah, *La vie du Propéhte*, Paris 1959, 239.

³ *Records* I, 17. Yuh-men Beal'in fikrinde I, 16. Çin ve Göktürk hududunda olmuş. Burada rahibi Göktürk valisi karşıladı (*Life*, 19).

⁴ Gao-Çang, Beal'e göre çoktan bir Uygur ülkesi idi. I, 17.

yoluna devam ederken Qoco hükümdarı ona 100 okka altun, 30.000 gümüş para, 500 parça atlas ve ipek, asil metbuu olan Garbi Türk Hanı Tümg Yabgu için 38 at ve 24 hademe ile birlikte Hun-sia ismindeki yüksek rütbeli memurundan ibaret büyük bir maiyet ve yine Hakandan rahibe karşı hürmet gösterilmesini rica eden mektuplar vererek teşyi etti. O buralarda hükümete ait posta atları ile götürüldü. Hükümdar, Tümg Yabgudan başka rahibin Hindistan'a geçeceği yerlerdeki Türk hükümdarlarından 24 ülkenin büyüklerine ayrıca mektup, bilhassa Tümg Yabgunun Toharistan Yabgusu (yani valiiumumisi) olan oğlu «Tardnş Şadı» na mektuplar vermişti. Yolda To-fsin [yani herhalde şimdiki ismiyle Toqsın] ve Akimi [O-ki-ni, Agni yani şimdiki *Karışehir*⁵] den geçti. Bayan Yu-Wan-Shan Hüen-çang'a ait iki eserden *Hist'* rin Qomul ve Qoço'ya dair bahislerinin garp tercümeleğinde eksiklik olduğunu beyanla çince uzmanı Dr. Celaledin Wan-zin Şang'a bu bahsi çince aslından yeni baştan tercüme etmesini tavsiye etmişti. Fakat Celaledine eserin bu bahsini çince aslından tam olarak tercüme etmeye ömrü vefa etmedi. Zaten Bayan Yu-Wan-Sha'nın «*Hist'in Mufassal Çincesi*» diye bahsettiği ve göndermesini vad ettiği eser de gelmedi. Ben de tercüme etmeden bırakmış olduğum bu kısmı yeniden hülasa ederken gördüm ki *Hist.* Hüen-Çang'ın seyahatının Karışehir'e kadar olan kısmında mufassal malumat vermiş; fakat bunların çoğu Budizme, hatta çölde rastladığı sandığı cinlere ait olduğundan bizi ilgilendirmez. Bu kısmın Kansu vilayetinin bir kazası olan Lian Çou a ait sözleriyle Türk ve Türkistan tarihi ile ilgili bahisler başlanmış, Hüen-Çang'ın bu şehrin Çin Tibet ve Soğandağının (yani Tiyaşan-Pamir'in) şarkındaki

V. Gabain (1938, P. 395), 840 tarihinden önce Qoço-Beşbalıq'ta yaşamış olan Türkleri "ayıg" yerine "anıg" söyliyken Türkler ve bunların Basmlı Türkleri olabilecekleri ileri sürmektedir. E. Chavannes ise (*Documents*, 62, 102, 115, 164) Komul kiralının "Tarduslardan olduğuna" 626 da Turfan Kralı olan Kin-wenta'in Çinde hâkûmdarlık etmiş Toba hükümdarlarından geldiği halde: anne tarafından Göktürklerden olduğunu ve Qoço kiralının bu zamanda Tie-li (yani Uygurların da dahil bulunduğu Tölös) lere dayandıklarını; Hüen-Çang'ın ziyaret ettiği Küça kiralının ismi Son-fa-tie, lakabının da Che-kien-mo-ho Se-lifa olduğunu ve bu "Che-kien" lakabının "Çu-mi" (yani Çumul) kabilesi reislerinin lakabı olduğunu ve (s' 62 de) bu lakabın "purement Turc" olduğunu kayd etmiş; Hirth ise (*Nachwort*, s. 100) Se-le-fa" lakabını "ilteber" olarak izah etmiştir. Ben Küçahlrın medeniyetine dair 1927, "Yeni Türkistan" N. 7, s. 29-38 de neşrettiğim makalede burasının ahalisi hakkında Arap kaynaklarının verdiği malumatı da nakletmiştim. Yalnız İbn al-Faqih'in nakl ettiği Tamim İbn Bahr yazısında "bura ahalisinin hepsi yahut ekseriyeti Türktür" sözünün bu son cümlesinde az bir gayri Türk unsuruz zikr edilmişse bunların "Tozar"lar ola bileceğini burada ilave etmem gerekmektedir.

⁵ Agni yahut Aa-gi şehrini Hen'ing BSOS, IX, 545 de izah etmiştir.

memleketlerin tüccarlarının birleştiği yer olduğunu anlatmıştır. Bundan sonra Kva - Ço u şehri ilk Göktürk şehri olarak zikredilmiştir valisi bir Tukiyu Türkü imiş. O üstazın gelmesi dolayısıyla çok memnun olmuş sonra Hüen-Çang yoluna devam ediyor. Bunun elli Li (li=yarım kilometre) şimalinde Hü l u (yani şimdiki Bulungur) nehri geliniyor. Bunu Y u h - M e n geçidinden geçtikten sonra «Garp ülkeleri» ne giriliyor. Bundan sonra M o - K i a - Y e n çöllerine giriliyor, genişliği 800 Li. imiş. Bunu geçince Y g u (yani Qomul) kırallığı başlanıyor. Bu çöle girdikten sonra beş kule'ye uğranıyor ki bunlar askeri ön karakollardır. Buradaki askerler Hüen-Çang hakkında konuşurlarken «bu kişi bizim H o - s i a kavmine benzemiyor demişler. Birinci kulenin kumandanı Tun-huang'dan idi. Orasını geçtikten sonra Y e - m a çeşmesine geliniyor. Burada çöle girdikten sonra ölmüş olan atının yerine Hüen-Çang yeni bir kızıl (doru) at satın alıyor. Kendisine yoldaşlık eden bir adamdan kötülükler görüyor, nihayet bu adam rahibi bırakıyor, rahip dört gece ve beş gün susuz yerlerde bin müşkilatla yoluna yalnız devam ediyor j - g u 'ya gelince orasının Qoco'ya tabi olan valisi, rahibi iyi karşılıyor. Rahip burada bir Buda tapınağında kalıyor. Burada o üç Çinli rahibe raslıyor. Kendi milletinden olup kendi dilinde konuşan adamlarla görüşebilmesi yüzünden çok seviniyor. Rahip Qomul'un yerli Buddist rahiplerini «Yabancı rahipler,» ve valisini de «Yabancı hükümdar» tesmiye ediyor. Yani bunların Çinli olmadıklarını belirtiyor. Rahip «roi» yani kiral tesmiye ettiği bu vali onu kendi evine getiriyor. Burada Qoço hükümdarı olan Khio-ven-Tay'ın mümessilleriyle görüşüyor. Onlar hemen Qoço'ya hareket edip meşhur rahibin geldiğini kendi hükümdarlarına haber veriyorlar. Bu hükümdar da J-gu'ya elçiler göndererek validen büyük rahibi hürmetle Qoço'ya göndermesini emrederiyorlar. Vali onar tãneden iyi atlar veriyor ve subaylarla terfik ederek Qoço kiralına gönderiyor. Hüen-Çang bu yolda kendisi pek istemediği halde Qoço kiralının tavsiyesine binaen uğramış olduğu «Han'ın türbesi» üzerinde bulunan ıstupayı ziyaret ettiğini belirtiyor. Herhalde Buddist olarak ölmüş olan bir Türk hanı olacak. Altı gün hızla yürüdükten sonra Pih-li ismindeki bir kaleye geliyorlar (ki bu şimdiki Piçin olacak). Orada rahip kendisinin kızıl atını arkasından gönderilmek üzere burada bırakacak Qoço hükümdarının en iyi atlarına binerek hızla hareket ediyor ve gece yarısı Q o ç o 'ya geliyor.

Kale muhafızları onu şehir kapısını açarak içeriye aldılar. Kiral, hatunu ve maiyeti uyumadan rahibi beklemişlerdi. Kiral onu karşıladı ve sarayında iki katlı güzel döşenmiş bir binaya koydu. Kiral rahibi çok samimi bir tarzda tebrik ederek «Sizin hürmete şayan adınızı işidin-

ce ben, hatunum ve çocuklarım uyumadan bekledik ve mukaddes kitapları okuyarak teşrifinize muntazır olduk» dedi. Birkaç dakika sonra hatun (kırالیçe) de maiyeti ile geldi, arzı ihtiramatta bulundu. Şafak ağarınca kadar sohbetler devan etti, sonra Hüen-Çang yorucu seyahatten sonra şimdi uyumam gerekmektedir dedi, kıral, hatunu ve maiyeti de hadım ağalarına bekçilik etmeleri gerektiğini söyleyerek buradan uzaklaştılar. Kıral ve hatunu gündüz rahibin yattığı eve gelerek aşağı katında oturup onun kalkmasını beklediler. Kalkınca gelip «ben talebenizim» bu kadar, tehlikeli yolları tek başınıza geçerek gelmeniz dolayısıyla siz ustadıma hayranım» dedi ve göz yaşlarını tutamadı. Oradaki memurlarına rahibe dininin kaidelerine uygun surette yemek hazırlamalarını emretti.

Sarayın bir tarafında konferans, vaazlar verilecek bir salon vardı, kıral rahibi oraya götürdü. Burada «Tün» isminde bir Buddist din ustası ile görüşürdü [bu kelime Uygurların Buddist rahipleri için kullandıkları «Tüyün» demektir.] Bu üstad Çin'in Cang-an şehrinde tahsil etmişti. Rahip, bir de Kvo-tong-vang isminde diğer bir 80 yaşlık Buda rahibi ile tanıştırdı. Hüen-Çang 10 gün zarfında burada birçok ders ve konferanslar verdikten sonra Kıraldan yoluna devam etmesi için müsaade istedi, Fakat kıral «Tong» diye adlandırılan öteki 80 yaşındaki rahibi vasıta ederek garp seyahatine devam etmemesini, Qoço'da kendi yanında kalmasını teklif etti. Bu teklifleri çok ısrarlı idi. Fakat Hüen-Çang, *Hist.* de tafsilatıyla anlatılan sözleriyle seyahat kararından kattiyen vazgeçmeyeceğini tekrar tekrar ifade etti. Kıral ona dedi «ben imparator Suzi zamanında onun (yani Çin'in) doğu ve batı başkentlerini, Yen-tai ve Fen-tsin arasındaki eyaletlerini ziyaret ettiğimde birçok büyük üstazları gördüm, fakat bunlardan hiçbirisi benim deruni ihtiyaçlarımı tatmin etmedi. Sizin huzurunuzda sevinçten ellerim oynuyor, ayaklarım dans ediyor. Müsaade edin de hayatımın sonuna kadar sana hizmet edeyim. Bu memlekette herkes, sizin talebe ve müridiniz olacaktır. Rahiplerimiz ve talebeleri çok değilse de birkaç bin var. Onlara sizden mukaddes kitapları okumalarını emredeceğim. Garb seferinden vazgeçmenizi rica ediyorum. Hüen-Çang hükümdarın bu büyük ve samimi iltifatlarına karşı minnettarlığını belirtmekle beraber kendisinin dahi Buddizm sahasında tekmül etmek ihtiyacında olduğunu ileri sürerek hükümdardan bu ısrarlı tavsiye ve tekliflerinden vaz geçmesini ve yoluna devam etmesine müsaade eylesini rica etti. Fakat hükümdar «Tsong-ling (yani Soğan dağları, yani Tiyanşan-Pamir silsileri) yıkılabilir, fakat benim iradem asla değişmez dedi. Bunu işidince Hüen-Çang uzun şifahi münakaşaların faydası olmayacağını gördü ve açlık grevine

başladı. Üç gün ve gece bir damla su ve bir lokma yemek ağzına almadı. Nihayet hükümdar onun garp memleketlerinde ve Hindistan'daki Buda mukaddesatını ziyaret etmek hakkındaki kararının tam katiyetini ve greve devam ederek muhakkak öleceğini görünce «pek alâ dedi yoluna devam edin, yemeğini de yiyin. Yalnız burada bir ay kalacaksınız» dedi. Rahip de bunu kabul etti. Kırılın annesi ve hatunu üstaddan dua aldılar. Kırıl «bu bir ay zarfında Buddizmin Yin-Wang-Panjo ismindeki sutrasını yani dini kitabını bize okutun. Ben de o müddet zarfında senin seyahat hazırlıklarını göreyim» dedi. Kırıl sarayın bir salonunda rahibin dini mevzulara ait konferanslarını merasim ile dinledi. Yanında 300 kadar adam beraber bulunuyordu. Kırıl tahtında oturur, hatunu da onun sağ tarafında otururdu, yerli rahipler ve eşraf kendilerine ayrılan yerlerde oturarak bu muhteşem vaazları tam bir huzur ve huşu içinde dinledilerdi. Hergün hükümdar rahibi bizzat elinden tutup bu salona getirirdi. Kırıl garp ülkelerinin (yani Tiyanşan dağı mntıklarının) çok soğuk olmasını göz önüne alarak rahibe münasib elbiseler hazırlattı, ona 100 okka altın, 30 at ve 24 hademe verdi ve büyük memurlardan Hun-Sin'i üstadı Yeh-Hu (yani Tüng-Yabgu) Hakana kadar terfik etmekte memur etti. Qoço hükümdarı ve 24 mühtelif vilayetlerin reisleri için geniş ve uzun ipek kumaşlar üzerine mektuplar yazarak aziz üstazına hürmet etmelerini rica etti. Tüng-Yabgu Han'a da 500 adet ipek ve başka birçok hediyelerle birlikte mektup yazdı. Bütün bu mektuplarda Hüen-Çang tebci edilmişti. Qoço'dan ayrılmasından evvel kırıla hitap ederken şarkta J-gu ve garpta daha medeniyet yoluna girmeyen yüzlerce kabileler, Leou-lan ve Yen-ti ülkeleri, Kiu-sse ve Long-vang sancakları sizin adil idarenizden istifade ediyorlar demişti.

Hüen-Çang, Qoco'da pek çok Buda manastırı ve binaları ahşap olduğunun, fakat çok süslü olduklarını, içerlerinde Buda heykel ve resimleri çok bulunduğunu da ilave etmiştir.

Qoço'dan büyük bir ihtişamla teşyi' edilen Hüen-Çang Vu-pva ve Tu-tsin şehirlerini geçtikten sonra O-ki-ni yahut Yen-ki tesmiye edilen Karaşehre vasil oldu.

Hist de tavsif edildiğine göre bu şehir çevresi 6-7 Li uzunluğunda olan bir surla çevrilmişti. Nehrin suları ziraat sahalarının iskası için sarfolunuordu. Üzüm, erik ve armut, ve şeftali çoktu. Rahip, ahalisinin ahlakı mutedil ve mülayim olup az değişik bir Hind yazısı kullanıyorlar, pamuktan ve yünden mamul elbiselerle başlarında saçlarını kestiklerini ve şapka taşımadıklarını, altın, gümüş ve bakırdan mamul paralar kullandıklarını, cengaverlikle imtiyaz ettiklerini, konuşurken tefahur

etmekten hoşlandıklarını, yazılı kanunları olmadığı halde memleketlerini iyi idare ettiklerini, on kadar manastır ve 2000 kadar Buda rahipleri olduğunu ve ahalinin çok dindar olduğunu, komşu dağlarda istihsal edilen gümüş madenlerinin Göktürk hükümdarına ait olup ondan sikke yaptırdığını kaydetmiştir.

Kiu (yani şimdiki *Küça*) şehri, ülkesi ve ahalişi hakkında rahip *Mem*'de diyor: «17-18 Li uzunluğunda bir surla çevrilidir. Burada her türlü meyve, pirinç ve sair hububat yetiştiriliyor. Etraftaki dağların maden ocaklarında altın, gümüş, bakır demir ve kurşun istihsal ediliyor. Halkın ahlaki temiz, yazıları az farkla Hind yazısından alınmıştır. Ney ve gitar gibi müsiiki aletlerini çalmakta bütün komşularından üstündürler. Elbiseleri süslü ipek ve yünden olup saçlarını düz keserler, fakat şapka giyerler arasına altın, gümüş sıkıştırarak şeklini değiştirirler. Yüzlerce manastır ve ibadethaneleri vardır. Bunlarda yaşayan rahipler 5000 kadar sayılır. Dini kitapları Hind'den gelmiş olup onları hindçe aslından okurlar Hükümdarın dayısı da manastırda rahip idi. Manastırlarda Buda'nın sanatkarane yapılmış heykelleri vardı. Hatta şehrin garbi kapısından girerken caddenin iki tarafından bu nevi Buda heykelleri dizilmişti. Burada çok güzel olan «Şen» atları yetiştirilmektedir.^{6a} Halkı cesur, iyi süvari fakat isyana mütemail olduğundan hükümdarı Tu-kiu (Göktürk) hakani ile birleşerek ahalisini katli ama uğrattı»^{6b}

Bunları ziyaret ederek ve yerli ulema ile dini mevzularda münakaşa ederek iki ay kadar bir zaman Kuçu'da kalan rahip mücevheratlarla süslenmiş, hatta üzerlerine elbiseler giydirilmiş ve arabalara yerleştirilmiş Buda dinine ait putların binlerce ruhanilerin iştirakiyle şehir içinde merasimle gezildiklerini zikreder.

Hist. de rahip seyahatinin Küça'dan başlayan kısmını tavsif ederken böyle devam etmektedir: Hüen-Çang Küça'ya yaklaştığı vakit bu ülkenin hükümdarı birçok subayları ve Mokçagupta (Kioto) nam yüksek bir rahibin refakatinde istikbale geldi. Sayıları birkaç bin olan diğer rahipler şehrin şark kapısından çıkarak bir büyük çadır kurdular ki üzerinde bayraklar sallanıyordu, ve müsiiki sesleri altında Buda'nın heykelini rektetmişlerdi. Üstad buraya müvasalat ettiğinde rahipler ayağa kalkarak onu sena eden sözlerle nutuklar söylediler, sonra herkes yerine oturdu

⁶ «Şen» atlarının daha Semerkand'de (Herhalde Çigil'ler tarafından) ve Xuttelan'da yetiştirildiğinden bahsediliyor, Beal, *Records*, I, 20. Bunları Marce-Polo' Yule, I, 45-49, 221 Turquan ismi ile zikreder. Bunlar Miladdan evvel 105 senesinde yine Çinliler tarafından «Ta-juan atları» ismiyle zikredilmiştir. Marquart. *Eranshark* 300-301 ve JRAS. XXIV, 99. Araplarda bu atlara «Birdheun Xuttalı» denilmiştir.

Bir rahip üstazın önüne çiçekler getirmekle tavzif olunmuştu. Buda heykeli önüne koyulmuş olan bu çiçeklerle merasim yapıldı. Ziyaret ettiği ilk manastırda ona çiçekler ve şarap takdim olundu. İkinci manastıra gelişinde aynı merasim tekrarlandı. Bu merasim sabah saatlerinde yapıldı. Üstad bu ziyaretlerini bitirdiğinde güneş yükselmışti ve rahipler dağılmaya başladılar. Burada Qoço'lu [Uygur] lardan birkaç düzine insan Küça kırallığında budizmi kabul etmişti. Bunlar şehrin cenubi şarkında vaki ayrı bir manastırda yaşıyorlardı. Üstad onların memleketlerinden geldiği için ondan ilk geceyi kendi yanlarında geçirmesini rica ettiler. Üstad bunu kabul etti. Kıral ve rahipler evlerine döndüler, ikinci gün kıral üstadı kendi sarayına götürdü. Ona pek çok ihtiramlar gösterdi. Hüen-Çang'la dini mevzular üzerine konuşmalar oldu. Sonra üstad şehrin şimali garbindeki A-çe-li-misse tesmiye olunan bir manastırda kaldı, ki zikri geçen Mokçagupta da orada yaşıyordu. O kendisinin fevkalade bilgisi sayesinde bütün rahiplerin ihtiramını kazanmıştı. 20 sene zarfında Hindistanı birkaç defa ziyaret ederek Budizme ait bütün eserleri o cümleden Çing-Min-lan'ı okumuştı, Kıral ve halkı ona hayrandı. Ve ona To-Pon (yani emsalsiz) lakabını vermişti. O, Hüen-Çang'la konuşurken kendilerinde mevcut Buda ilmî eserlerinden bahs ediyordu; Hüen-Çang da ona Budizmin diğer eserlerinden bahis etti. *Mem.* da bu kitapların isimleri ve hususiyetleri bir bir zikredilmiştir. Bu gibi konuşmalar neticesinde Hüen-Çang Kuça'nın büyük alimi hakkında bidayette hasıl ettiği intibai değiştirdi. Küca rahibi bazı eserleri o cümleden Kiu-çe'yı Heün-Çang'ın görmemiş olacağını zannediyordu. Fakat Hüen-Çang bu kitabın muhtelif yerlerinden ezberden nakillerde bulundu. Kuçalı rahip Kuang-Çang'ın naklettiği bir parçanın Kiu-çe de bulunmadığını söyledi.

Bu arada komşu ülkenin başkentlerinden birisi Küça hükümdarının amcası ÇiYuey (yani ilim ayı) tarafından işgal edilmişti. O dini hayatı (yani Budizmi) kabul ederek bunda derin vukuf hasıl etmişti ve Budizmin Castra-Sutra nam kitaplarını izah ve tefsir etmişti. O kitabın asıl metnini ele alarak Hüeng-Çang'ın bu Kiu-çe kitabından nakillerini tasdik ederek «üstazın naklettiği sözler o kitapta mevcuttur» dedi kitabın asıl metnini ele alarak öteki parçayı okudu. Cehaleti meydana çıkan Küça'lı başrahip çok utanç duydu. «Seneler (yani ihtiyarlığı) birçok şeyleri benim hatıramdan silmiştir» dedi. Bu sırada King-şan (Buzdağ) dağlarındaki karlar üzerindeki patikalar istifade edilir vaziyette olmadığından Hüen-Çang daha iki ay Kuça'da kalmağa mecbur oldu.

Bu arada Mokçagupta her fırsattan istifade edip Huang-Çang'la

görüştü. Ona karşı hayranlığı büyüktü. Hatta ondan korkardı. Huan-Çang'ın hareket gününde Küca kıralı ona hizmetçiler, develer ve atlar verdi. Şehrin din adamları ve sivil ahali ile birlikte Hüen-Çang'ı ta uzaklara kadar bizzat teşyi'e gitti. Rahip buradan batıya doğru iki gün yürüdü. Türk (Tu-Kiu) kavmine mensup iki bine yakın at hırsızları ile karşılaştı. İşittiğine göre bu at hırsızları bastıkları bir kervandan elde ettikleri erzak ve malları taksim etmek için gelmişlermiş. Aralarında bu yüzden silahlı müsademelere münce olan çekişmeler zuhur etmiş, sonra dağılıp gitmişlerdi. Sonra Hüen-Çang yoluna devam etti. 600 Li kadar yaptıktan sonra küçük bir çölü geçti. Po-lou-kia (Balouka) yani «Aksu»⁷ kırallığına geldi. Burada o bir gece kaldı. Burada on kadar «Sangharama» (Manastır) var, rahipleri 1000 kadar. Bunlar da Küçalılar gibi «Küçük tekerlek» (Hinayana) mezhebine mensupturlar. Kuzey-batıya doğru 300 li daha gitti. Bura da bir çölü geçtikten sonra Ling-Çau yahut «Buzludağ» denilen dağlar (yani Bedel geçidine)⁸ geldi. Bu dağlar Tsung-Ling (yani Tiyaşan-Pamir) dağları'nın kuzey kısımlarını teşkil ederler⁹. Bu dağlar çok tehlikelidir ve onun (Han Tanrı dağlarının) zirvesi semalara doğru yükseliyor.

Hilkaatı alemden beri buranın karları sonbaharda ve yazda erimeden buz blokları halini alarak üst üste yığılmıştır. Karın sert ve parlak olan beyaz sathı sonsuzluğa doğru uzanarak bulutlarla karışıyor. Eğer ona dikkatle bakılacak olursa onun parlaklığından gözler kamaşır. Yolun kenarına doğru ise ve yanından geçilen yollarda buz tepelerine tesadüf olunuyor ki bunların bazıları yüz kademe yükseklikte ve birkaç on kademe genişliktedir. Bunları müşkülatsız tırmanmak ve trabzanlara tutunmadan geçmek imkansızdır. Eğer bunlara her yerde rastlamakta olduğunuz karlı ve fırtınalı rüzgâr da ilave edilecek olursa, soğuktan titremekten sizi ne derilerle örtülmüş çifte ayakkabı ne de kürklerle koruyabilir. Yemek veya uyumak istenilirse içeri girip dayanıp istirahat edilecek hiçbir kuru mahal bulunamaz. Yemek hazırlamak için tencereleri buz üzerine asmaktan ve yatakları buz üzerine sermekten başka çare yoktur. Yedinci günde rahip artık dağı geçmişti. Yoldaşlarından 13-14 kişi açlıktan veya soğuktan öldü, ölen öküz ve atların sayısı daha fazla idi.

⁷ Baluxia, Beal-Mem: I, 14, Idirisi de Barqûiya, ihtimal Al-Biruni ve Mahmud Kaşgari'deki Barman, şimdiki Aksu yerinde bulunan üç kalenin birisinin ismi olsa gerek.

⁸ Yüen-Çang'ın Bedel geçidinden geçtiği husunda bk. Barthoba *Türkiyat Mecmuası* I, 97.

⁹ Şing-Ling, «Soğan dağları» demektir. Bu isimde cenupta Pamir'den Tiyaşan-ara kadar uzanan dağ silsileleri atlandırılmıştır.

Dağdan çıktıktan sonra o, çevresi 14-15 Li olan Thsing-ci (yani Işık-göl) gölüne geldi ki doğudan batıya doğru uzun ve güneyden kuzeye doğru dardır. Uzaktan bakıldığında muazzam bir sahayı kaplıyor gibi görünür. Fırtına zamanında dalgaları birkaç on kademe kadar yükselir. O bu denizin kıyılarını kuzey batıya doğru takip ederek 500 Li kadar gittikten sonra Son-Suehe (Suye yani *Suyab*)¹⁰ şehrine geldi. <Mem: Göl koyu mavi rengde olup suyu acıdır, balık ve diğer deniz hayvanları kendisinde çok bulunuyorsa da kimse balıkçılık yapmıyor. Bu gölden ayrıldıktan sonra Suyeh (Çu) nehrine ve Suye şehrine geldik. Bu şehrin çevresi 6-7 Li kadardır. Bu şehir komşu-memleketlerinden gelen tüccarların toplanma yeridir, onlar burada ikamet ederler. Burasının toprağı çok mahsuldardır. Darı ekimi ve üzüm yetiştirme için çok müsaiddir. Ormanlarında ağaçlar kalın ve iri değildir. İklim rüzgarlı ve soğuktur, ahali yünden örülmüş kumaşlardan elbiseler giyerler>. Burada büyük üstad Türklerin hükümdarı Şe-hu Khan (yani Tüng Yabgu Hakan) ile karşılaştı. Han bu zamanda avcılıkla meşguldü, Rahip diyor:Bu barbarların atları fevkalade çoktur. Han bir yeşil saten elbise giymişti, Saçları tam olarak görülüyordu. Yalnız on kademe uzunluğunda ipekten bir şerit alınının etrafını birkaç defa sardıktan sonra arkaya doğru sarkmıştı. Maiyyetindeki iki yüz kadar subayla çevrili idi. Bu subaylar simkeş ipekten elbiseler giymişlerdi Saçları tam olarak örülmüştü. Hükümdara refakat eden askeri kıtaların geri kalan kısmı develer veya atlar üzerine binen kimselerden teşekkül ediyordu ki bunlar kürkler ve zarif yünden dokunmuş kumaş giyimler giymişlerdi. Bunları ellerinde uzun mızraklar, bayraklar ve nizamî yaylar taşıyorlardı. Bunlar o kadar kalabalık idi ki uzandıkları sahaların sonu gözle görülemezdi.

Han önünde üstadı görünce çok sevindi. «Üstad birkaç zaman için benimle yaşamak ister misin, iki üç gün sonra tekrar geleceğim. Benim büyük subaylarımdan biri olan Ta-mo-cihi (yani Tamgaçı) ile beraber benim karargahıma gidip beklersiniz. Ben onu size rehberlik etmek, size huzur ve istirahat temin etmekle vazifelendirdim» dedi. Karargahta üç gün kaldıktan sonra Han gittiği yerden dönüp geldi. Üstadı elinden tutarak karargahın içersine götürdü. Hanın oturduğu çadır insanın gözlerini kamaştıran altın çiçeklerle bezenmiş büyük bir pavyondan ibaretti. Takuvan denilen saray memurları önlerine serilen uzun hasırlar üzerine iki sıra olarak oturuyorlardı. Onlar altından dokunmuş parlak ipek elbiseler giymişlerdi.

Hanın muhafızları bu saray memurlarının arkasında ayakta duru-

¹⁰ Suyab şehri için bk. İslam Ansiklededisi. «Balasagun» maddesi.

yorlardı. Keçeden mamul bir çadırda oturmasına ve göçebelilerin prensi olmasına rağmen bu hana ve maiyetine hurmet ve hayranlık hissi beslemeden bakılamıyordu. Çadıra 30 adım kaldığında Han büyük üstadın önüne geldi. Derin bir hürmetle eğilerek selamladı ve onu bereberinde götürdü. Han üstadla konuşmaya ve ahvalinden soruşturmaya başladı. Sonra çadıra girdiler ve Han da tahtına oturmak üzere ilerledi. Türkler (Tu-kiu) ateşe taparlar. Onlar odundan sandalye kullanmazlar, çünkü onlarca odunda ateş vardır. İşte böyle ağaca hürmetleri yüzünden ağaç sandalye üzerine oturmazlar^{10a}. Onlar toprak üzerine kumaş geçirilmiş iki kat hasır veya deriden mamul halılar sermekle iktifa ederler.

Han büyük üstadın hürmeten, som demirden mamul ve sıcaklık vermek üzere üzerine kalın yastıklar (üstü kumaşla örtülü hasırlar) konulmuş koltukları getirtti ve büyük üstada bünün üzerine oturmasını rica etti. Biraz sonra Çin ve Gao-Çang (Qoço Uygur) elçilerini hana takdim ettiler. Bunlar kendi hükümdarlarının mektuplarını zengin hediyelerini takdim etmişlerdi. Bunlar gelenlerin elçilik vazifeleriyle tavzif edilmiş olduklarını teyit eden şeylerdi. Han bu mektupları ve hediyeleri bizzat kendisi birer birer muayene etti ve memnuniyetini izhar eyledi. Onları oturmaya davet etti ve onlara şarap takdim olunurken musiki bandosu çalıyordu.

Han ve vezirleri, gelen ecnebi elçilerle birlikte içtiler. Büyük üstad da ayrı olarak üzüm şarabı verilmesini emretti. Bunlar biri diğerine şarap takdim ederek içtikten sonra sohbetler canlandı. Biri diğerini arka arkaya içmeğe teşvik ederek ziyafet sofrası daha çok canlandı. Kadehler biri diğerinin arkasından boşanır dolduruldu. Bu iş gittikçe ilerledi ve bütün bu müddet zarfında orta, şimal, şimal şark ve garb barbarlarının müziği her tarafı gürültülü ses ve havalariyle dolduruyordu. Barbarlar için umumi olan bir karakter taşımalarına rağmen bu musiki kulakları okşuyor ve kalbe inşirah ve ferahlık veriyordu.

Biraz sonra yeniden başka çeşit yemekler geldi. Koyun butları haşlanmış olarak, dörtte bir parçalar halinde veya kızartılmış buzağılar, misafirlerin önüne çok miktarda yığıldı. Üstada da hususi surette hazırlanmış yemekler sunuldu. Bunlar prinç pastası, krema, süt, şekerli

^{10a} Bu adetler şamanlikle ilgilidir. Bu yüzden Suyab, hatta Issıkgöl taraflarında Göktürk hakani maiyetinde yaşayan Türkler için "ateşe tapıyorlar" demek bunların da Semerkandliler gibi Zerdüş mezhebinde olduklarını ifade etmeyib ancak, Göktürklerin ateşe tapıklarını ifade etse gerektir.

pastalar, bal gümeç, üzüm ve saire idi. Yemek bittikten sonra Han tekrardan üzüm şarabı devrettirdi, büyük üstada da Budizm dinini (yani Budizm kanunlarını) izah etmesini rica etti.

Üstad da o zaman 10 fazilet hakkında bilgi verdi, yaşamakta olan insanlar için aşk ve muhabbet kayidelerini, Paramitas esaslarını, hayatın öteki sahiline muvasalatın yollarını, nihayi kurtuluşa erişmenin yollarını izah etti. Han ellerini kaldırdı ve tevazu'la toprağa kadar eğildi. Üstadın talimatını huzuru kalble ve sevinçle kabul etti. Han büyük üstazı birçok günler yanında alıyordu. Hindistan seyahatinden caydırmak için şiddetle teşviklerde bulundu. O diyordu: «Üstad, size Hindistan krallığına gitmenin lüzümü yok, bu memleket fevkalâde sıcaktır. Orada 10. ay (Ekim, Kasım) bizim beşinci ayımız (Mayıs) kadar sıcaktır. Sizin yüzünüze bakıyorum. Sizin oradaki iklim şartlarında tahammül edemeyip helâk olmanızdan korkarım. Hindistan'ın ahali siyahtır. Bunlar çıplak gezerler. Adaba riayet etmezler. Sizin gidip ziyaret etmenize onlar asla layik değildir». Buna karşı büyük üstad derhâl cevap vererek dedi ki: «Beni olduğum gibi görüyorsunuz, ben Buda'nın kanunlarını gidip öğrenmek ve bu dine ait eski heykelleri tetkik etmek, onun izinden sevgi ile yürüyebilmek arzusuyla yanıyorum». Han o zaman Çin ve diğer yabancı dillere vukufu kamil, tecrübe sahibi birisini askerler arasında arayup bulmayı emretti. Birçok yıllar Çin'de Çanganda'da yaşamış ve çinceyi mükemmel öğrenmiş genç bir adam bulundu. Hükümdar ona Me-te-ta-kuan¹¹ lakabıyla bir mansab verdi ve buna büyük üstazın yolunda geçeceği ülkelerin hükümdarlarına bu üstazı tanıtarak yabancı dillerde mektuplar yazmayı ve büyük üstada Kiapi-ce (yani Hindistan'ın Pencap vilayetine) kadar refakat etmesini emretti. Ondan sonra Han Hüen-Çang'a kırmızı satenden tam takım dinî elbise ve 50 parça ipek verdi. Sonra o üstadı bizzat teşyi etmek üzere yanında has subaylarıyla birlikte 10 Li kadar meşafe ona refakat etti.

Mem: Suyub'dan batı istikametinde giderken ahali tarafından bırakılmış olan bir çok şehirlere tesadüf olunuyor. Bunların behrinde bir reis bulunuyor. Fakat onlar biri diğerine tabi değildirler, hepsi Tukiü (Gök Türk)lerin tebaalarıdır. Suyab'dan sonraki şehirler Kişvang-na (yani Küşaniye)¹² de olduğu gibi Su-li yani *Sogd* tes-

¹¹ Göktürklerde «Tamgaçı» sarayda merasim veziri için de görmüştür; fakat Meteta Kuan'ın ne olacağı anlaşılmıyor.

¹² «Küşaniye» şehri için bk. Barthol, *Türkistan down to the Mongol Invasion*. p-95-96. İki dilde (türkçe ve sogdça) konuşan «Sogdaq» lar tek dille (ancak sogdça) konuşan hakiki «Sogd»,lardan farklı olarak Türklerle karışık yaşamışlardır.

miye ediyorlar. Bunların konuştuğu dile ve yazılarına da suli (Sogd) dil ve yazısı deniliyor. Harfleri azdır, ceman 32 kadar harften teşekkül eder. Kelimeler bu harflerin birleşmesinden husule gelir. Böyle kelimeler için mufassal ve muhtelif lugat kitapları tertip olunmuştur. Bunların Edebiyatı var. Bunları beraberce okuyorlar. Yazıları yukarıdan aşağıya ve muttasil olarak yazılır. Bunların iç gömlekleri ince yün kumaştan, dış elbiseleri hayvan derisinden, bunun altındaki elbiseleri ketenden olup kısa ve sıkıdır. Saçlarını öyle tanzim ederler ki, başın tepesi açık [yani traş olunmuş] kalıyor. Bazen saçlarını tamamen tıraş ederler. Bazen başlarını, alınlarını çeviren ipek kordelalarla bağlıyorlar. Boyları uzundur, fakat kendileri buna rağmen zaif ve korkatırlar. Bunlar [Sogd'lar] umumiyetle hilekâr, muamelelerinde yalancı, son derecede haris ve açgöz insanlardır. İster baba, ister evlad ancak kazanç hakkında plân kururlar. Her kes ancak servetine göre hürmet görür. Fakat fakir ve zengin zahiri görünüşleriyle biri diğerinden farkedilemez, bilakis çok zengin insanların dahi üstü başı ve ayakbabı gayet mütevazî olur. Bunların vücudça sağlam olanları ziraatle, diğerleri ticaretle meşgul olur.

Buradan büyük üstad garbe doğru 400 Li yürüdü. Ping-yu(yanē *Miñ bulaq*) mahaline kadar geldi. Bu söz çince «Bin kaynak» demektir. Bu memleket birkaç yüz Li karedir. Burada birçok gölcükler, pınarlar gerek yüksekliği gerekse gölgelik yapraklarının zenginliği sayesinde insanı hayrette bırakan ağaç (orman)lar vardır. Burası serin olması dolayısıyla Han her sene yazın sıcaklığından kaçmak için buraya gelir. <Mem: Bu Bin Pınar'ın cenubunda karlı dağlar, diğer tarafında düz yaylalar vardır. Burada su çok, ağaçları güzel gölgeli, bahar aylarında¹³ enva çiçekler yetişir ve saha bir süslü haliya benzer. Bunda bin kadar pınar ve göller vardır, «Bin pınar» ismi de bundan gelir. Tukiü hanları yaz aylarını bu serin yerlerde geçirirler. Burada pek çok geyik vardır. bir çoğunun boynuna çingiraklar ve bilezikler takılmıştır.

¹³ «Miñ-bulaq» Evliya Ata'nın şarkında 150 Li (75 kilometre) kadar mesafede olmuş, her halde Evliya Atanın şarkında, «Manas» mezarlığının yukarısındaki yaylalarında ismi olmuştur. Bartholde (*Otçet*, 8) bu fikirde idi. Severtsev'den başlayıp diğer Rus alimlerinin bu mevkii Evliya Atanın güney batısında şimdiki Burnoye istasyonu civarında aramaları, hatta bunu haritalarına geçirmiş olmaları (en son olarak Yo' Z u y e v *Materyalı po drevney i srednsvekovooy istoriyi Kazakhista*, 1960, s. 126 esaslıdır. Hüen-Çang'ın tavsifi pek vazihdir. Dağların her tarafından gelen müteaddid ırmakların birleştiği, göllerin çok bulunduğu, güneyinde karlı dağlarla muhat, geyiklerin çok bulunduğu serin yaylalardır. Burada «miñ» kelimesinin «Ping» olarak, yani Oğuz şivesi ile yazılmış olması enteresandır.

Onlar insanlara alışkındır, hiç korkmaz ve kaçmazlar. Han bunları çok sever ve onların öldürülmesini ölüm cezası ile yasak etmiştir. O bu hayvanlara kıyanları cezalandırmak hususunda hiç bir af yapmıyor.

Miñ-Bulaq'tan 140-150 li gittikten sonra Ta-lo-sse (yani *Talas*, Evliya Ata, şimdi Cambul) şehrine geldik. Şehrin çevresi 8-9 li olup, bütün komşu ülkelerin tüccarları buraya toplanır ve burada ikamet ederler. Burasının mahsuller *Sugab*'inkilerin ayıdır.

Buradan 10 li cenuba gidince bırakılmış bir şehre gelinir. Bunda bir vakit 300 kadar ev varmış ve halkı Çinli imiş. Gök-Türkler bir müddet evvel bunları buradan başka yere nakletmişler. Biraz sonra bunların bir kısmı tekrar buraya dönüb gelmiş ve eski yerini işgal etmişler. Bunlar üzerlerindeki milli (Çin) elbiseleri eskiyince Türk kıyafetini kabul etmişler, fakat Çin dil ve adetlerini muhaza etmişler¹⁴.

Bundan 200 li güney batıya gidince Peh-sui, yani «Aksu» (eski İsficab, şimdiki *Sayram*) şehrine geldik. Bu şehrin çevresi 6-7 li, toprağı mahsulleri ve iklimi *Talas*'inkine nisbetle çok daha eyidir¹⁵.

Bundan 200 li güney-batıya giderek *Kong-yu*¹⁶ şehrine geldik, çevresi 5-6 lidir, düz bir yerde vakidir; suyu, meyveleri bol, ağaçların yaprak ve gölgeleri insanlara ferah verici şekilde çok ve geniştir.

Buradan 40-50 li giderek biz Nuçe-kien (yani *Nuçekent*¹⁷) şehrine geldik. Bu vilayetin çevresi 1000 li kadardır, ülke mahsuldar, ziraat çok, ağaçlarının yaprakları zengin, çiçekleri nefis, meyveleri de çok ve tatlıdır. Bu ülke üzümleri ile meşhurdur. Buna tabi bir kaç yüz şehir vardır her biri kendilerine ayrı mahalli hükümdar tarafından idare olunuyor. Fakat bunların sınırları o kadar dikkatle ayrılmıştır,

¹⁴ Çinliler şehrinin yeri malum değil. Bu gibi Çin esirleri Samerkand da da yerleştirilmişlerdir ve kağıt imal ediyorlardı. Gariptir ki 13. asırdan sonra Horezmden Hazar Denizine akan Özboy yatağında da «Tamgaç» denilen bir yer vardı (Bk. Barthold, *Svedenya ob aralskom more*, p 53, ihtimal bir zamanlar Çinli esirler oralarda yerleştirilmiş idi

¹⁵ İspicab (yani sefid-ab) bugünkü Sayramdır, ki türkçe ismi, yazma ve matbu nüshaları olan "Sayram şehri tarihi" namrisalenin bazı rivayetlerinde "Üreñsu, yani "Aq-su" olduğu kayd edilmiştir.

¹⁶ Kong-Yu ihtimal Mahmud Kaşgari I, 399 daki Kencâg, Cüveyni II. 248 deki Kencak-Sengir ve Ibn Fadlallah al-Umari'de Taras, yani şimdiki Evliya-Ata yanında gösterilen Kencak ile birdir.

¹⁷ Nuçekent, Arap kayıtlarında "Nucket" (İstaxri, 325; Ibn-Havqal, yeni neşri, 522; *Hudûd al-Âlem*, Minorsky, 330, Barthold, *Turkestan*, 174) Binket, yani Taşkentin yanında, onun ancak bir farsah kuzeyinde olmuştur.

ki ihtilafa mahal kalmamış, bu yüzden kendilerine tek bir isimle toptan *Nuçekent* deniliyor.

Bundan 200 li batıya giderek Çe-si (yani Çaç, *Taşkent* (ülkesine geldik. Bu ülkenin çevresi de 1000 li kadardır. Garp'te bu ülke Yeh (yani *Sirderya*) nehri ile sınırlanıyor. Ülke doğu-batı istikametinde dar, kuzey- güney istikametinde geniştir. Mahsul bakımından bu ülke Nuçekent ülkesi gibidir. Bu vilayette on kadar şehir vardır, ki her biri ayrı hükümdar tarafından idare olunuyor. Fakat bunlar Türk (Tu-kiu) lerin idaresi altındadırlar.^{18a}

Bu ülkenin güney doğusunda takriben 1000 li de Fei-han (yani *Fergane*) ülkesi bulunuyor. Bu kırallığın çevresi takriben 4000 lidir. Ülke her taraftan dağlarla muhattır. Toprağı çok mahsuldardır, çok ziraat mahsulü verir, çiçek ve meyve envaı çoktur. Koyun ve at beslemek için de elverişlidir. İklimi rüzgarlı ve soğuktur. Halkın karakteri serttir, cesaretsiz de değildirler. Dilleri komşu ülkelerin dillerinden farklıdır. Takriben 10 sene evvel bu ülkenin müşterek bir hükümdarı yoktu, ayrı şehirlerin hükümdarları müstakil olup, bir diğerinden ancak kuvvet itibariyle ayrılıyorlardı. Ayrı kıralıkların sahaları kanalları ve dağlardan çıkan nehir dereleri ile sınırlanmıştır.

Biz bu ülke dahilinde 1000 li kadar gittikten sonra Su-tu-lu-sse-na (yani *Uşruşene*, şimdiki *Oratepe*,) kırallığına geldik. Bu ülke 1400-1500 li çevresindedir, doğu tarafında Yeh (*Sirderya*) nehri ile sınırlanır. Bu nehir Tsung-ling (yani *Tiyanşan-Pamir*) dağlarının şimali yaylalarından çıkar ve kuzey-batı istikametinde akar. Onun çamurlu suları bazen usu akar, bazen de kudurur. Uşruşene'de mahsuller ve halkın karakteri Çaç (*Taşkent*) ülkesininki ile birdir. Bir kırallık şeklini alınca bu ülke Türk (Tu-kin)lerin idaresinde kalmıştır^{18b}.

¹⁸ Aşruşene'yi idare eden Afşin ailesi şüphesiz bir Türk sülalesi idi. Abbasi ordusunun kumandanı olan Afşin Arap kaynaklarında müttefik olarak «Türk» olarak zikredildiği gibi (Mesela *Ibn Hallikân*, I, 64: *al-qa'id al turkî Afşin*) *Tabarîde* (II, 1609, 1613 onun cediti *Xara-Buğra*, yani *Qara-Buğra* ve amcası *Xana-Xara* yani *Qana-qara* yazılı olmakla sabittir. Belki *Hüen-Çang*'ın görüştüğü *Semerkan* valisi gibi *Eşruşene* valileri de *Zerdüş*t mezhebine intisap etmiş olabilirler.

¹⁸ Bütün *Türkistan* ve *Maveraünnehir* Tu-kiu'ların idaresi altında olduğu halde *Taşkent* tarafları için ayrıca "hunlar Tu-kiu'ların idaresi altındadırlar" demenin manası buradaki ahalinin ekseriyeti Türk olduğunu ifade etmek için söylenmiş olacak. Çünkü *Muqaddesi*, 335 "Şaş dili *Haytal* (yani *Habtal*)'lara tabi olmakla bunlakin ismi ile tesmiye olunan *Maveraünnehir* ahalisinin) dillerinin en güzelidir "demesi *Sogdçanın* burada söylenen şivesine ait ola bilse dahi, (*Taberî* de III, 712) "Şaş hükümdarı kendi Türkleri ile" (وصاحب الشاش مع اتراکه) kaydı muhakkak ki, *Cemal Qarşi'nin*, "türk ülkelerinin en ilk

Uşruşene'nin kuzey-batısında bir kum sahrası (yani Batbak, *Mirza Çölü*) vardır, ki burada ne su ne ne bitki bulunur. Yollar çölde kayboluyor. Bu çöl insana hudutsuz gibi görünür. Yalnız uzaklardaki yüksek dağları görerek, asırlar zarfında yol üzerinde ölmüş insan ve hayvan kemiklerinden istikameti öğrenerek nereye gittiğimizi öğrenebiliyorduk >.

Böyle 500 li kadar gittikten sonra Sa-mo-kien (yani *Semerkand*) kiralığına vasıl olduk. <Mem: Semerkand ülkesinin çevresi 1600-1700 li kadardır. Ülke doğu-batı istikametinde uzun, batı-doğu istikametinde dardır. Başkent olan Semerkand'in çevresi 20 li kadardır. Şehir ahali çok kalabalık olan sathı dalgalı bir ülkenin ortasında vakidir. Pek çok dış memleketin mümtaz tüccarları burada kendi emtia ambarlarını bulunduruyorlar. Toprak çok verimli olup ziraat çok mahsul verir. Ormanlarında ağaçlar kalın, yaprağı çok çiçek ve meyveleri boldur. Şen denilen atlar burada yetiştirilir. Alhali her türlü sanatta mahir ve ticaret işlerinde üstün olup dış memleketlerde muvaffakiyetle ticaret yaparlar. İklimi mutedil ve çok hoştur, halkı cesur ve enerjiktir. Bu ülke Hu halkının (yani Çinliler için yabancı Türk ve İran Moğol ve saire dillerinde konuşan kavimlerin)^{19b} ortasını teşkil eder. Semerkandlılar hem çalışkanlık ve hem doğruluk hakkında komşu kavimler için bir nümune teşkil ederler. Semerkand hükümdarı çok cesur olup komşu ülkeler onun emrine itaat ederler. Kalabalık olan askerleri ve burada yetiştirilen atlar sağlamdır. Bu askerler ekseriyet itibariyle Çi-kie [yani Çigil] kavmindendirler²⁰. Bu

islâmiyeti kabul edenleri Şaş ahalisidir" şeklinde nakl ettiği şeklinde (Barthold. *Türkistan* I 1900. s. 130) ve İslamın ilk asırlarına ait rivayet gibi, buralarının daha ilk asırda bir Türk ekseriyeti ile meskün olduğunu göstermektedir. Taşkent ve Sayram şivelerinde son zamanlara kadar Göktürk şivesiyle "keldimiz" «kittiğimiz» şeklinde söylendiği gibi, Hüen-Çang'da "Miñbulaq" isminin "Biñ-bulaq" şeklinde kaydedilmesi, Araplarda Şaş vilâyetinin başkentinin isminin dahi "Binket" "miñ" yerine "biñ" in "ket" (kent) ile birleştirilmesinden vücuda gelmiş olduğunu iddia etmek için destek olabilir.

¹⁹ «Xu», Beal, *Records*, I, 33. Bazı Çin müelliflerince «Tatar kavimleri» yani (Türkler ve Mogollar) manasında kullanılan bir tabirdir. Yani Semerkand, Yüen-Çang zamanında bütün Ortaasya Türk ve Mogol kavimlerinin yani Xo'ları'nın merkezi intibasını vermiştir. Buna sebep o zaman Semerkand'da Turkis ve Çigil aşiretlerinin hakim vaziyette bulunması sebep olmuş olsa gerek.

¹⁹ I. Pulleyblank (*T'ung Pao*, XII, 1952, p. 318) "Huo kelimesinin en çok Ortaasya İranilerini ifade etmek için kullanıldığı fikrini ileri sürmüştür, ki muhakkak, ki yanlıştır: zira bu kelime bir çok yerde Hunlar ve halis Türk oldukları sabit bazı diğer kavimlerini de kullanılmıştır.

²⁰ Hüen-Çang'ın „Chi-Kia" şeklinde yazdığı ismin „Çigil" demek olduğu aşikardır. Burada eski Çikil ülemasından Ebubekir ül Selik bin Selkid al Cikili'yi zikrederim; Sem'ani

Çigil-halkı tabiatleri itibariyle çok cesur ve hiddetlidirler, ölümü kendileri için bir necat kurtuluş yolu sayarak öyle tabii karşılarlar. Onlar hücum ederken hiç bir millet onlara karşı koyamaz.

Burada yani Semerkand'da, kiral ve halefi Buda'nın dinine inanmıyorlardı. Onların dini ateşe tapmaktır. Burada iki din müessesesi, yani Buda manastırı bulunuyor. Fakat bunlarda hiç bir rahip yoktur. Eğer yabancı Budist rahipleri buraya gelip sığınacak olurlarsa, barbarlar ateşlenmiş bezlerle karşı çıkar. onların burada kalmalarına müsaade etmezler. Semerkand'a muvasalatının hemen akabinde Hüeng-Çang kiralın tahkir âmiz tavır ve muamelerine maruz kaldı. Fakat ilk istirahat gecesinden sonra büyük üstat kiralın ricasına uyarak insanların ve deva'ların çalışmalarının semereleri ne olduğunu izah etti. O Buda'nın faziletlerini çok methetti, Buda'ya arzu ihtiram edilirse insanlara tedricen akıp gelecek saadetten bahsetti. Kiral bu vaazlardan çok memnun oldu. Bunun nizamname ve kaidelerini öğrenmek istedi. Bu dakikadan sonra kiral büyük üstada karşı pek büyük hürmet gösterdi. Ona refakat eden Şramanera rahiplerinden ikisi bu manastıra ibadet etmek için gelmişlerdi. Fakat barbarlar (yani Semerkantlılar) onları yanan ateş sopalarıyla takip ettiler. Rahipler dönünce kiralı şikayet ettiler. Bunun üzerine kiral suçluların getirilmesini emretti. Onları tevkif ettirdikten sonra ahaliyi topladı ve rahiplerin ibadetlerine mani olanların kulaklarını keseceğini söyledi. Fakat Hüen-Çang bu vesileden istifade ederek af şefkat ve merhamet mevzuları üzerinde vaaz söyledi. Semerkantlıların kendisine ve maiyetine akide farkı yüzünden eziyet vermelerine yol verilmemesini kiralın rica etti. Tevkif edilen insanları işkenceden kurtardı. Mamafih kiral onları sopa ile dövdürdü ve şehirden dışarı attırdı. Bu hadisenin neticesi olarak Semerkantlılarda bu rahiplere karşı fevkalade hürmet hisleri uyandı ve büyük üstaddan kendilerine Budizm kanunlarından ders vermesini istediler. Bundan faydalanan Hüen-Çang büyük ve mutantan bir toplantı yaptı. Semerkant'taki Budistlerin hayatına bir intizam verdi. Onların öteki iki metrük manastıra yerleşmelerini temin etti. Üstad Semerkantlıların bu mezheplere (ateşperestliğe) mensup olmak yüzünden azmış olan kalblerine doğruluk yolunu gösterdi. Onların fena adetlerini düzeltilti, O, zaten her geldiği yerde ahali üzerine bu yolda tesirler yapıyordu.

„al Çikili" nisbetli bir alimi zikreder. Barthold, *Türkistan*, 317 Semerkand'daki Çigil'lerin Karahanlılarla birlikte geldiklerini zanneder. Fakat Çigiller Semerkand'da islamiyetten evvelki Göktürk zamanındanberi Türkîşler ve Küşaniye ve Buhara taraflarında Qay'lar ile birlikte mevcut idiler.

- *Mem*: Semerkanddan güney-doğu istikametinde gidilirse Mimoho (yani *Magiyan*) nam ülkeye gelinir, ki çevresi 400-500 li kadardır. Ülke bir ova üzerinde vakidir, doğu-batı istkametinde dar, kuzey-güney istikametinde genişçedir. Halkının kıyafetleri, adetleri ve mahsulatı Semerkandlilerinki gibidir.

Bunun (her halde Semerkandin) şimaline gidilirse 1400-1500 li çevresinde bulunan Kie-po-tana [yani *Kebudançkent*] ²¹ vilayetine gelinir, ki doğudan batıya uzun, kuzeyden güneye dardır. Adet ve mahsulleri Semerkandlilerinki gibidir

Bundan (yani Semerkanden) 300 li garbe gidilirse Kiu-şang-nikia (yani *Küşaniye*) ²² ülkesine gelinir Bu da 1400-15000 li çevresindedir. Doğudan batıya dar, kuzeyden güneye genişdir. Örf ve adetleri Semerkandlilerinki gibidir.

Bundan 200 li garbe gidilirse *Ho-han* ²³, vilayetine geliniyor, ki çevresi takriben 1000 li kadardır, örf ve adetleri ve mahsulleri Semerkandinki gibidir.

Bundan 400 li garbe gidilirse Pu-ho (yani *Buhara*) vilayetine geliniyor, ki 16000-17000 li çevresindedir. Doğudan batıya uzunca, kuzeyden güneye dar bir ülkedir. İklim ve adetleri bakımından Semerkandlilere benzerler.

Bundan 400 li batıda ve çevresi 400 li kadar *Fati* vilayetine ²⁴ gelinir, bunlar da örf âdet ve mahsulleri bakımından Semerkandlilere benzerler.

Bundan 500 li güney-batıda Holi-sih-mikia (yani *Horezm*) ülkesine gelinir, ki Po-tsu (yani *Amuderya*) nehri boyunca, doğudan batıya ancak 20-30 li, fakat güneyden kuzeye 500 li kadar uzanmıştır. Örf ve adetleri ve mahsulat bakımından Fa-ti'ye benzer, fakat dilleri biraz farklıdır ²⁵.

²¹ Kebudañkent, Semerkand'ın şimalinde idi, bk Bathold, *Türkistan* 92, 94.

²² Küşaniye, Barthold, *Türkistan* 95 Kett:kurgan yanında olmuştur.

²³ Ho-Xan, Beal, 100 de Zefrafşan'dan çıkarılan ve Buharayı dolaşan Kuan kanalı ile birleştiriliyor.

²⁴ Fa-ti'yi Bea II, 35 Horasan yolunda Amuderyanın geçit yeri olan Petik ile birleştiriyor. Ancak *Life*'te 100 Li *Mem*'de 400 Li garbe gidildikten sonra Pitnek olabilir. Buhara'dan 100 Li olunca bu Fa-ti Peykend mntikasına tesadüf eder.

²⁵ Burada Horezm'den bahsedilmiştir, fakat Yüen-Çang Samarkand,ın garbinde bulunan ülkelere gitmemiştir. *His*'te bu fasıl daha kısa geçmiş, fakat Amuderya Horezm'in şarkından akan bir nehir olarak gösterilmiştir.

Semer kandden güney-batı istikametinde 300 li gidip biz Ki-şvang-na (yani Keş, şimdiki Şehrisebz) ülkesine geldik. Bunun çevresi 1400-1500 lidir, örf adet ve mahsulat bakımından bu ülke Semerkande benzer.

Buradan takriben 200 li güney-batı istikametinde gidince bir dağ yoluna girilir ki, sarp yokuşlar ve derin çukurlar arasında gittiğinden tehlikeli ve müşküldür. Saha gayri meskün, su ve bitki de yok.

Bu dağ yolu ile takriben 300 li gittikten sonra yolcular *Demir Kapı* tesmiye olunan yerlere giriyorlar (yani tarihlerdeki *Demir Kapı* «Bozgala» geçidi). Yolun sağ ve solunda kayalar yükseliyor, bu dağların yüksekliği insanı şaşırır. Yol ise çok sarp ve bu nisbette müşkül ve korkunç. Sağ ve solda yükselen dağ duvarlarında, kayalar demir madeni rengini taşır. Burada ağaçtan iki kanatlı kapı koymuşlar ve bu kapılar demirlerle tutturularak sağlamlaştırılmıştır. Bunların yukarısına asılan çingiraklarla süslenmiş. Buraya «Demir kapı» denilmesi bu kapı yüzündendir. Bu kapılar Tukiü yani Gök Türk)lerin hududu (yani İran, yahut Baktrya hududlarını) aşmamaları için mania olarak yapılmıştır²⁶.

<Mem: Bu *Demir Kapı*yı geçerek biz Tu-ho-lu (yani *Tuharistan*) ülkesine girmiş olduk. Bu ülke kuzey-güney istikametinde takriben 1000 li, doğudan batıya 3000 li uzanır, doğuda Tsung-ling (yani Pamir, Soğan dağları)na dayanır, batıda da Po-lisse (Pers yani İran ve Horasan) ile sınırdadır. Güneyde karlı dağlar (yani Hindüküş dağları) kuzeyde ise bu *Demir Kapı* ile sınırlanır. Po-tsu (yani Amuderya) nehri *Tuharistan* ülkesinin ortasından garp istikametinde akıp geçer. Eskide buralarını idare eden bir müstakil kiral sülalesi varmış, bunun munkariz olmasından şimdi bir kaç asır geçmiş. Sonra araları tabii

26 - Bu mevki Orhon abidelerinde, Çin ve Arap kaynaklarında zikredilen bugün de mevcut *Demir kapı*, *Derbent*'tir. Bk. *Istahri*, 337, *Muqaddesi* 332: *Bâb al Hadîd*: *Ya'qûbî*'de: *Der-i Ahenin*. Demek *Yüen-Çang'a* göre bu *Demir kapı* Göktürklerin cedlerine karşı mania olarak yapılmış imiş. *Semer kand*'da Budizm'in yerini Zerdüş mezhepleri Budist tapınağı olduğu ve daha İslamiyetten evvel tahrip edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. *Pencikit* te bulunan matem resmi, yani çadır içinde yatan bir prens ve etrafındaki Göktürkler zamanındaki Türkler tipindeki resimler, Budizm zamanından kalmış eserler olacaktır. Matemî yapılan prens fikrimce *Afrasyab*'dır ki kitabelerde ve *Mahmud Kaşgari*'de bu matem «*Tünga Tekin Yuğu*» olarak zikredilmiştir. *Hüen-Çang* geldiğinde *Termiz* ve civarı Budist merkezleri idiler. «*Sahihi Termiz*»inin müellifi meşhur *Termiz* alimleri İslamiyetten evvel Budist merkezi olan bu şehirde eski ilmi hayatı devam ettirmişlerdir. Buralarda yaşayan *Kuşan* sanat eserleri *Termiz*'in şimalindeki kazılarda meydana çıkmıştır. Bk. L. I. *Albaum*. *Balalık Tepe*, *Taşkent* 1960.

sınırlarla ayrılmış mülüki tavaif devri gelmiş, ki bütün bunlar şimdi Tukiü (yani Gök Türk) hanlarına bağlıdır.

Tuharistanın iklimi sıcak ve ratıp olduğundan burada her türlü hastalıklar vardır. Kışın ve sonbahrın ilk aylarında mütemadiyen yağmur yagar, bu yüzden ülkenin güneyinde Lan-po (yani *Lamgan*)dan şimal mıntıkalarına kadar uzanan yerlerde hastalıklar oluyor. Yağmurlu devirlerde ruhaniler 12. ayın 16 sına, 3. cü ayın 15 ine kadar istirahat çekilirler. Tuharistan halkı vücutça zayıf ve karakter itibarıyla cesaretsizdirler. Onların dinî ve ahlakî mevzulardaki bilgileri de bir birine temaslarının adabından ileriye geçmiyor. Lisanları diğer komşu ülkelerinkinden biraz farklıdır. Yazıları 25 harften ibarettir²⁷. Ve her şeyi bu harfleri birleştirmek usulüyle ve soldan sağa yazarlar. Edebi inşaları tedricen tekamül etmiş olduğundan Sogdçaya nisbeten ileridir. Elbiseleri pamuktan mamul ince kumaştandır, bazen yünlü kumaşlardan da elbise yaparlar. Ticarete altın ve gümüş sikkeler kullanırlar ve bu sikkelerin şekilleri diğer komşu ülkelerinkinden farklıdır²⁸.

Buradan (yani Demir kapı sahasından ayrıldıktan sonra) Po-tsu (yani Amuderyaya şimalden gelen bir kolu [yani *Surhan derya*]nu takip ederek gelince Ta-mi (yani *Termiz*) ülkesine vasıl olunuyor. Bu da doğu-batı istikametinde 600, kuzey-güneyde 400 li yer işgal eder, şehrin çevresi 20 lidir ve doğundan batıya uzanır, kuzey güneye dardır. Burada içlerinde bin bir rahib in barındığı 10 tane Sangharam vardır, stupalar ve heykelleri türlü dinî merasim için tahsis edilmiştir²⁹.

Biz bundan doğu istikametinde giderek Çin-gah-yen-na [yani *Çaganyan*, bugünkü *Dihney*]³⁰ şehrine geldik. Ülke doğudan batıya 400, kuzeyden güneye 500 li uzanır, şehrin çevresi 10 li kadardır. İçinde bir mikdar rahipler bulunan 5 Sangharam vardır.

Bundan daha şarka gidince doğudan batıya 100, kuzeyden güneye

27 Tuxaristan abalisinin kullandığı 27 harfli yazı daha islamiyetin ilk devirlerinde unutulmamıştı. Sam'ânî'de «Vâsircd» maddesinde (Gibb neşri, s. 576 b) zikredilen yazı aynı yazı olsa gerektir.

28 Tuxaristan'ın teşkil ettiği 27 ülke hakkındaki kayıtları Chavannes nakletmiştir. Oradan naklen Şemsetin Bey, *Mufassal Türk Tarihi* V, 257-261.

29 Termiz'deki hafriyat için bk. *Kultura Vostoka* I. 1027, III, 1928; *Noviy Vostok* No. 22, 1928. s. 209-223; daha sonra çıkan neşriyat hakkında Albaum'un ismi zikredilen eserinde mufassal bibliografi (s. 220-228) verilmiştir.

30 Eski Çaganiyan şimdiki Dinau'a tetabuk elmektedir Barthold, *Türkistan*, p. 73.

300 li uzanan Hyuh-lo-mo (yani şimdiki *Hisar*)³¹ ülkesine geldik. Şehrinin çevresi 10 lidir. Hükümdarları Hi-su (yani *Oğuz*) kabilesi Türklerindir. Burada 100 kadar rahibi bulunan iki manastır vardır. Bundan biraz daha şarka gidince Su-man (yani şimdiki *Düşembe*)³² ülkesine geldik, ki doğudan batıya 400, kuzeyden güneye 100 li yer işgal eder, şehir 16-17 li çevresindedir. Bunların hükümdarları da Hi-su [Oğuz] kabilesi Türklerindedir. Bunda da bir mikdar rahibi bulunan iki manastır bulunmaktadır.

Bu vilayet güney batıda Po-tsu (Amuderya nehrine kadar uzanır ve Kio-ho-yen-na [galiba *Qabadiyan*])³³ vilayeti ile sınırdadır. Bu son vilayet doğudan batıya 200 li, şimalden cenube 300 li uzanır, şehri 10 li çevresindedir. 100 kadar rahibi bulunan manastıra maliktir.

Bundan daha şarkta Hu-sa (yani *Vahş*)³⁴ ülkesi vardır, doğudan batıya 300, güneyden kuzeye 500 li uzanır, şehri 16-17 li çevresindedir.

Buradan yine doğu istikametinde giderek biz Kho-to-lu (yani *Khuttal*, şimdiki *Külâb* ülkesine geldik, ki doğudan batıya olduğu gibi kuzeyden güneye de 1000 li kadar uzanır, şehri 20 li çevresindedir³⁵. Bu ülke doğuda Tsung-ling (Pamir) dağlarına ve Kiu-mi-to [*Kümidh*, yani *Qarategin*] ülkesine dayanır.

³¹ Hwah-Lo-Mo, Araplarda Axarün yahut Xarüm şimdiki Hisar olacak. Beal, ve Yule bunu Karetegin'deki Garm ile birleştirmişlerdir ki yanlış; çünkü Çağaniyan'dan Şuman'a şark istikametinde giderken zikredilmiştir ki, Hisar olacak.

³² Şuman' şimdiki Düşembe, Sovyetler zamanındaki ismi Stalinabad idi, şimdi tekrar Düşembe olmuş Barthod *Türkistan*, 74, 185; Taberi, III, 1180: Şuman ve Axarün. *Minorski Hudud al Alem* 353. Buralarda Çin kaynaklarının zikrettiği Hi-su' yahut «Ho-su», Oğuz demektir. Bunu W. Tomaschek, *Central Asiatische Studien*, c. I, 40 (Sitz Berr. Vienner Akademie, T. 87, s. 104) de böyle anlamıştır. Buraya İslamiyetten çok daha evvel gelip yerleşmiş olan Oğuzlar İslam devrinde «Hüttelan Oğuzları ismiyle tanınmışlardır, bk. Mehmed köymen, *Sultan Sencer*, 406. Bu isim Hiyacint Biçurin, I, 347: de Xu-si yazılmıştır. Bu Oğuzların zamanımıza kadar kalan bakiyesine «Cildi-göl Türkmenleri denilmektedir. Bu Türkmenlerin birisi tarafından Oğuz şivesinde yazılan Kunan tercümesi İstanbul Türk İslam Müzesinde No. 74 te bulunmaktadır, ki hieri 990 senesinde yazmıştır.

³³ Ko-ho-Yen-Na, Beal I, 40 Qubadiyan ile birleştirmiş. Araplarda Lükend, *Minorski*, *Hudud al Alem* 354, 361,

³⁴ Hu-Şa, Vaxş şehri şimdide *aysi* isimli taşıyan nehir üzerinde olmuştur. Bak. Margulart, Eranşahr. 237

³⁵ Xuttelan, bu kelime Ibn Xurdadbeh'de ve Ibn Faqih'de «Xtqlan» ve Gardizi'de (Barthold neşri *Oté* s. 82) Xtqlan Xağan şeklinde yazılan son Göktürk Hanlarından birinin ismi olsa gerek. Bu isim, «Qutoglan» demek olabilir. Bundan kısaltılarak Xuttal kelimesi uydurulmuş. Merkezi şimdiki Külâb'a tetabuk eden «Hılbek» idi. «Mink» isimli bir şedir de olmuş. Bunların hepsi türkçe isimler olsa gerek.

Kiu-mi-to vilayeti doğudan batıya 2000, kuzeyden güneye ancak 200 li uzanır. Bu vilayet Tsung-ling dağlarının ortasında vakidir şehri 20 li çevresindedir³⁶. Güney-batıda Po-tsu (Vakhs) nehrine kadar uzanır, güneyinde de Şi-ki-ni (yani *Şugnan*) ülkesine temas eder. Biz burada Po-tsu (Vakhs) nehrinin cenubuna geçerek Ta-mo-sih-teh-ti krallığına (yani Vakhs köprüsü yanında vaki *Tamliyat* a, Cildi göl)³⁷ kiralığına geldik. Sonra Po-to-çang-na (yani *Badahsan*)³⁸ İn-pokin³⁹, Kiu-lang-na⁴⁰, Hi-mo-to-lo⁴¹, Po-li-ho⁴² Khi-li-seh-mo⁴³, Kolo-hu⁴⁴ O-li-ni⁴⁵ ve Mung-kin (yani Munk, şimdiki *Talkan*).⁴⁶ krallıklarına geldik. *Hist*: Biz Demir Kapıdan sonra Tuharistan hududuna girmiş olduk. Daha bir kaç yüz li yol yaptıktan sonra Po-tsu (yani Amuderya) nehrini geçtik ve Huwo (yani Varvaliz, şimdiki *Qunduz*) krallığına geldik.

<Mem dönüş>:Huwo, Tuharistanın eski ülkelerinden olup, ülkesi 3000 li yer işgal eder. Şehir 10 li çevresindedir. Burasının müstakil hükümdarı yoktur, ülke Türk'lere tabidir. tabidir. Ülke düz araziden ibarettir, muntazam imar edilmiş, mahsulatı, ormanları, çiçekleri çok bol, iklimi mutedil ve hoştur. Ahalinin karakteri sade ve doğru. Burada erkekler çevik olup içten muharrik kuvvete maliktir. Bunda 10 tane sangharama ve bunlar da bir kaç yüz rahip var. Bunlar hem Büyük-

³⁶ Ku-midh, şimdiki Karategin'e tevakkuf etmektedir Muqaddesi 283 te 283 te bu isim «Kmiçi Türkleri» ve Kincine şeklinde zikredilmiş. Bu isim İsmail al Fazabi ve Ebu Abdullah al Katip al Horezmi'de eski Eftalitlerin bakiyeleri olmak üzere Xallux, yani Xarluk'larla birlikte zikredilmiştir.

³⁷ Tamliyât, Vaxş nehri köprüsü yanında vaki bir şehir idi. Beal I, 41 şimdiki Cildiköl olduğunu zannediyor, bk Barthold, *Türkistan*, s. 69.

³⁸ Bedahşan şimdiki Feyzabad demektir.

³⁹ İn-Po-Kin, İslam menbalarındaki Yem-Kan ki «yemekân» demek olacak. Şimdiki Kökçe deryada olacaktır. Bu ismin Yemak yani Yemaklar olacağını zannediyorum Marguart. s. 222. Kelimenin yani-pok-kin okunan. şeklinin nakl etmiştir.

⁴⁰ Kiu-Lang-Na, Kökçe deryanın yukarı kısmı olan kuran olsa gerek, Beal, I, 42.

⁴¹ Hi-mo-ta-lo, Arapların «Habtal» (yanlış olarak 'Haytal' tesmiye ettikleri Eftalitlerin yaşadığı ülkenin isimidir, ki Kökçe nehrinin sağ kolu olan Yeftal üzerinde vaki bir bölgedir (Marguart, *Eranşahr*, 238-240).

⁴² Poliho, Beal, I, 42.

⁴³ Xhi-Li-Seh-Mo, şimdi Kısım. Poliho Varsxs nehri ile komşu olmalı ki Kökçe deryanın bir-kolu olmuştur.

⁴⁴ Ho-Lo-Hu, Bedahşan'ın şimalinde Kökçe ile Amuderya arasında vaki Ragh olacaktır, bk. Beal, I, 42.

⁴⁵ O-Li-Ni, Temur tarihlerinde çok zikri geçen Arheng olacak.

⁴⁶ Mung-Kin, şimdiki Talqân'a tesadüf eder, fakat Huttelan'daki Ming'den ayrı olmuştur.

ve hem Küçük Tekerlek mezheplerine saliktirler. Hükümdarları Türkdür. O, Demir kapının güneyindeki bütün kırıallıklara (yani Tuharistana dahil 27 kırıallığa) hükmeder. Karargahını, gûya bir kuşmuş gibi, her vakit değiştirir ve bu şehirde daimi olarak oturmaz. Bu ülkenin (yani Tuharistanın) doğusunda Tsung-ling (Pamir) dağları, güneydeki karlı dağlar (Karakorum ve Hindüküş)dan başlar, şimalde Isık Göl, Ming Bulak (yani Garbi Göktürk hakanlığının yazlık karargahı) mıntikasına kadar uzanır. Hwo (yani Kunduz, Tuharistan) kırıallığı ise doğuda U-ça [yani Oş vilayeti ve Alay dağları] mıntikasına kadar uzanır. Hwo (yani Varvâliz, Qunduz)⁴⁷ Yeh-hn Han (yani garbi Gök Türk hakanı Tüng Yabgu Hakan)ın büyük oğlunun paytahtıdır. Tekmil Tuharistanın 27 kırıallığı üzerine hükmeden bu prens Ta-tu şeh (yani Tarduş şadı) diyorlar. Şeh (yani Şad) türkçede hükümdar yani Hakan karargahının şefi demektir. Bu Tarduş Şad Gaoçang (yani Qoço, Uygur) kiralının kardeşiyle evlenmişti. Gaoçang (Qoço) kiralı bu Tarduş (Qoço) kiralı bu Tarduş-Şad'a büyük üstad Hüeng-Çang'ı tarif ederek yani ona dair tavsiyelerle bir mektup yazmıştı. Büyük üstad geldiği dakikada «Ho Hatun» lakabı taşıyan bu (Uygur) prensesi ölmüş bulunuyordu. Kocası Tarduş-Şad da hasta idi. Fakat bu prens büyük üstadın Gaoçang (Qoço)dan geldiğini kendisine ve refikası Ho Hatuna mekup getirdiğini öğrenince, derin derin iç çekmekten kendisini alamadı. Onu çağırarak böyle dedi: Üstad, sizi görünce ben, mütevazi şakirdiniz⁴⁸ gözlerimin aydınlığa açıldığını hissettim. En büyük arzum birkaç zaman benim yanımda istirahat etmenizdir. Eğer iyileşir ve sıhatimi kazanabilirsem, siz üstadı Brahman kırıallığına (yani Hindistana kadar teşyi ederdim. Bu dakikada Hindistan'dan bir Brahman din adamı geldi. O prensi iyileştirmek fikriyle dualar okumaya başladı. Filhakika prens yavaş yavaş afiyet kesbetmeğe başladı. Bundan sonra Tarduş-Şad, Ho Hatun'un küçük kardeşiyle evlendi. Fakat muteveffa Ho Hatundan doğan oğlunun teşvikiyle bu genç hatun

⁴⁷ "Hu-O"nın şimdiki Kunduz, Al-Biruni'de ve diğer Arap kaynaklarındaki Varvaliz yahut Valvalic demek olduğunu Marquart isbat etmiş ve Chavannesda kabul etmiştir. (*Documents*, 155).

⁴⁸ Tarduş Şad'ı mutlaka budistti. Fakat Tüng-Yabgu kendisi helki daha tam Buddist değildi. Onun Buddist rahibi Hüen-Çang'a gösterdiği ihtiram Cengiz Hanın garb seferinde iken Çin'den getirdiği Tavest rahibi hakim-filosof Çang-Çung'a gösterdiği ihtiramın tıpkısı gibi görünüyor. Çünkü Tüag Yabgu'nun karargahında Hüen-Çang hiçbir Buddist manastırına veyahut rahiblerine rastlamamıştır. Yalnız Çu havzasında şimdi Akpeşin denilen yerde keşfolunan sonra, üzerine bir müslüman camii de kurulmuş olduğu anlaşılan Buddist tapınağı olmuştur. "Se Yabgu" ise belki daha tam budist değildi. Tüng-yabgu gibi o da Budistleri himaye ediyordu.

Tarduş-Şad'ı zehirledi. Tarduş-Şadın ölümünden sonra genç hatunun küçük yaşta bir oğlundan başka evladı olmadığından muteveffa ablasını zikri geçen oğlu kuvvetle idareyi ele aldı. Bu prens Tele (yani Tekiu) lakabı taşıyordu. Ülke idaresini eline alınca Şeh yani Şad) oldu ve üvey annesi olan genç hatunla evlendi. Tarduş-Şad'ın defin merasimi uzun sürdüğünden Hüeng-Çang Huvo (Kunduz) da biray kadar kalmak mecburiyetinde kaldı. O zaman bu memleketde bir Şramana (yani Budist rahip) vardı ki kendisine Ta-mo-seng-kia deniliyordu. Uzun zaman Hindistan'da tahsilde bulunmuştu. Tsong-ling dağının (yani Tiyaşan-Pamir) dağlarının garbindeki ülkelerde bu rahip büyük nüfûza malikti. Ona buranın ahali hürmeten Fa-tsiang lakabını vermişlerdi, ki «Kanunun (yani Budizmin) mahir ustazı» demektir. Sou-le (yani Kâşgar) You-tien (Khotan)'deki din adamları arasında onunla oturup konuşacak, yani Budizm kanunları hususunda münakaşa etmek cesaretine malik kimse bulunmuyordu.

Büyük üstad Hüen-Çang bu Kunduz kırallığı baş rahibinin ilminin derinliği dereçesini tecrübe etmek için bazı kimseleri ona gönderip şu suali ona izah etmesini istedi: «Üstad, siz Budizm Sutralarından kaçtanesini izah edebilirsiniz? Kunduzlu rahibin maiyetindeki mürit ve talebeleri ve onu çevreleyen ahali böyle bir soru ona sorulması dolayısıyla heyecanlandılar. Ta-mo-seng-kia'da «ben hepsini okudum, istediğinizi sorabilirsiniz» diye cevap verdi. Hüen-Çang da öteki alimin Budizmin «Büyük tekerlek» mezhebi bahislerini öğrenmemiş olduğunu bildiğinden «Küçük Tekerlek» (Hayajana)ya dahil Sutralardan Vibahasa mevzularına dair sualler sordu. Fakat bu suallere cevap vermek pek kolay olmadığından o özür diledi ve yenilmiş sayıldı. Bütün şakirdleri mahcup oldular.

Bundan sonra To-ma-seng-kia üstad Hüen Çang memnuniyetle kabul etti ve onu methetmeğe devam etti. Ben kendim bile ona eşit olamadıyarak onu göklere çıkardı. Bu aralık yeni Şad (şeh) memlekette vaziyete hakim oldu. Büyük üstada Hindistan'a doğru hareket edeceğini bildirerek kendisine refakat edecek adamlar vermesini ve posta atları tedarik etmesini rica etti. Hükümdar Tarduş-Şad büyük üstadı görerek biraz düşündükten sonra ona dedi: Sizin şakirdiniz olan bu acizin malikaneleri arasında bir de Fo-ko-lo (yani Baktra yani Belh) kırallığı bulunmaktadır. O kırallık şimal tarafında Po-tsu (yani Amuderya (nehri ile hududlanmıştır. Bu kırallığın başkentine «Küçük Rajagriha» diyorlar⁴⁹.

⁴⁹ «Küçük Rajagriha» Hindistan'da Magudha kırallığında Buda abideleri pek bol olan bir başkentti. Beal. Mem. II, 44, Stanislas Jolien'in «Petite Ville Royale» ini bu şekilde tashih ve izah etmiştir.

Bu şehir birçok dinî heykeller (Yani Buda heykelleri) ihtiva ediyor. Ümit ederim ki üstad onları ziyaret etmek ve onlara arzı tazimat eylemek için biraz zaman ayırırsınız. Ancak bundan sonra kendinize vereceğim at ve arabalara binerek çenuba doğru gidirsiniz. Bu zamanda Fo-ko-lo (yani Belh)de birçok din adamları bulunurdu. Bunlar evvelki Şad'ın ölümünü ve onun oğlunun tahta çıkışını öğrendikten sonra hepsi birden Hüen-Çang'ın önüne gelmişler, ona bağlılık sözlerini söylemişlerdir. Bu görüşmelerde büyük üstad da kendi seyahatine ait fikir ve planlarını anlattı. Buna karşı bu Belhli rahiplerden biri üstada dedi ki «O halde sizin yolunuz açıktır. Fakat siz buralarda çok kalırsanız Hindistan'a doğru seyahatimiz ve bir yerden diğer yere hareketiniz müşkülleşir. Ben size çok güzel yol gösterir kılavuzluk ederim. Belh'a doğru hareket ettikten sonra buraya tekrar gelirsiniz bu fuzuli bir iş olur». Büyük üstad bu nasihatleri dinledi, Şad'dan izin aldı, refakatinde bu din adamı olduğu halde ve bir araba üzerinde hareket etti.

Hist. dönüş: Huo *Varvaliz - Qunduz*) kırallığının paytahtı Po-tsu (yani Amuderya)nın güneyinde vakidir. Tukiü (Gök Türklerin hakanı) Tüng-Yabgu'nun yeğeni (burada oturarak Toharistanı idare ediyor ve «Yabgu» (yani (Tuharistan Yabgusu») lakabını taşıyor. Büyük üstad bu Yabgu'nun karargahında (642 senesinde dönüş yolunda) tam bir ay kaldı. Yabgu onu ve yanındaki tüccarları bir kıta asker göndererek karşıladı.

<Mem: Huo'dan güney-doğu istikametinde giderek Fo-kia-Lang (Bağlan)⁵⁰ kırallığına geldik, doğu-batı istikametinde ancak 50, kuzey-güney'e 200 li kadar uzanmakta, baş kentin çevresi 10 li kadardır. Bundan güneye giderken Hi-lu-şih-min-kien⁵¹ [*Semangân*] ülkesine geldik. Bununda çevresi 1000 li, baş şehri 14-15 li çevresindedir. Bundan kuzey-batı istikametinde giderek Ho-lin (yani Khulum, *Taşqurgan*) ülkesine geldik. Bu ülkenin çevresi 1000, baş şehrinin çevresi 5-6 li kadardır. Burada 10 kadar manastır, ve 500 kadar rahip var. Bundan batı istikametinde giderek biz Po-ho (yani *Balh*) ülkesine geldik.

Po-ho (*Balh*) ülkesi doğudan batıya 800, kuzeyden güneye 400 li uzanır, şimalde sınırı Po-tsu (yani Amuderya) nehridir. Buna (Budda

⁵⁰ Fu-kia-lang. Beal, I, 43 gole şimdiki Bağlan'a teyakuf etmektedir.

⁵¹ Bu isim Arap kaynaklarında Smnkân şeklinde zikredilen şehir ismini hatırlatıyor, ki Hulüm yanında olmuştur, I. 43.

heykellerinin çokluğu dolayısıyla) «Küçük Rajagriha» da deniliyor. Şehrin çevresi 20 lidir, istihkamları kuvvetlidir, fakat ahalisi seyrek. Mahsulatı, suyu bol, burada 100 kadar manastır (convet) ve 3000 kadar rahip var, bunların hepsi «Küçük tekerlek» mezhebi mensuplarıdır. Şehrin güney-batı tarafında Navasangharana, yani «yeni manastır» (Nev behar) vardır. Bunu eski bir hükümdar yaptırmış. Büyük karlı dağların (yani Hindüküş'un) şimalindeki Buda dini üstadları ve Sastra müellifleri hep bu ülkede yaşıyorlar ve aydınlatıcı faaliyetlerini burada genişletiyorlar. Buradaki Buda heykelleri çok müzeyyen ve müceveratla süslü olduğundan komşu ülkelerin reislerinin taaruz ve yağmalarına maruz kalıyor. Bu manastırda Pisha-men Deva'nın ruhatesirleri bakımından mucizeli büyük statüsü vardır. Tüng Yabgu'nun «Sse Yeh-hu Khan» (yani "Se Yabgu Han,,) nam oğlu [ve 630-633 te Garbi Tukiü devletinin büyük hakanı olan zat Siz yabgu] bu manastırı kendisine muhalif anasını besliyen kaynak, tanıdığından onların varidat kaynaklarını kesmek maksadiyle, burasını yağma etmek, bütün müceveratını, kıymetli eşyasını musadere etmek istedi ve buraya büyük ordu ile geldi. Fakat manastırın yanında ordugahını kurup yattığı gece ruyasında Vaisravana Deva'yı gördü, ki hana «Sen, manastırı devirmek için kendinde ne gibi kuvvet buluyorsun?» diye sorduğunu ve mızrakını sallayıp kendisini sançtığını gördü. Han uykusundan korkarak uyandı ve bunu maiyetine söyledi. Manastıra gidip kendisini affettirmek istedi, fakat manastıra girirken yolda ölüverdi. Bu manastırın şimalinde 200 kadem yüksekliğinde bir stupa vardır, ki sıvaları çok müzeyyendir. Manastırın güney batısında bir de bir «Vihara» (Budda dini medresesi) vardır. Bu uzak yerlerden gelen halk için ziyaretgahdır. Bunda mümtaz istidad sahibi alimler yetişmektedir. Burada vefat eden azizler, dindar adamlar stupa ya vakıflar yaptırmışlar. Bunlar şimdi bir kaç yüz vakıftır. Azizlerden «arhat» derecesine ulaşan daha bir kaç bin büyükler vardır, ki onlar için heykel yapılmamıştır. Bu stupanın rahipleri 100 kadardır.

Hist: Üstad Fo-ko-lo yani Balh'e geldiğinde şehri ve etrafını ziyaret ederken buralarının çok mühteşem bir ülke olduğunu, çayır ve ovalarının nadir bir şekilde bereketli, olduğunu ülkenin varidat itibariyle fevkalade zenginliğini gördü.

~ Balh hakikaten Allahın lütfuna mazhar olmuş bir memleket. Burada yüz kadar manastır (Samgharama) manastırı vardır. Bunun içinde 3000 kadar din adamı yani Budist rahipleri yaşıyor, hepsi «Küçük tekerlek» mektebine mensup olup onu öğreniyorlar.

<Şehrin cenubu garbisinde iki manastır yükseliyor, Na-fo-kia-lan tesmiye olunuyor ki «Yeni Samghramas» (Nev Behar) demektir. ⁵²) Nubahar heybetli inşaatı ve parlak zinetleriyle imtiyaz etmektedir. İçeride Budanın salonunda onun süt tenceresi bulunuyor ki ondan abdest almak için istifade eder ve iki galon kadar su ihtiva eder. Burada Buda'nın arka dişlerinden biri bulunur. O biraz beyaz sarıdır. Uzunluğu bir parmak kadar, genişliği sekiz veya dokuz çizgilik bu abideler her zaman etrafa mucize kabilinden ışık saçıyorlar. Başka eserler arasında burada bir de Buda'nın süpürgesi muhafaza edilir, ki «Kaça» bitkisinden yapılmıştır. O üç ayak uzunluğunda ve galiba 7 parmak çevresindedir. Süpürge'nin tutacak sapı kıymetli şeylerle süslenmiş. Her bayram günü bu üç relikvi (yani mukaddes eşyayı) çıkarırlar ruhaniler ve halk ziyaret etmek ve tapmak için gelirler. Kuvvetli bir imana sahip olanlar bunlardan ilahi ışıkların fışkırdığını görürler.

Manastırın müzesinde, bir stupa vardır ki 200 kademe yüksekliğindedir. Bu Sangharama'nı cenubu garbisine Vihara vardır, ki yapılışı çok eskidir. Birçok asırlar önce, Budhisattwan'ın vazifelerini yerine getirerek kudsîyetin dört derecesine, tedricen erişen ruhaniler bu manastırda yaşamışlardır. Onlar Nirvana derecesine eriştikten sonra onların hatıralarını yükseltmek üzere burada abideler yapıldı. Bunların sayıları yüze çıkan Stupa kuleleridir, ki bunların eski temelleri manastır yakınındadır. Merkezi 50 Li şimali garbinde Ti-vey şehrine vasil olunur.

Bu şehrin 40 Li şimalinde, Po-li şehrine tesadüf edilir. Bu şehirde iki Stupa var. Her birinin yüksekliği üç «tchang» (otuz kademe) kadardır. Yaşadığı ve dinî faziletlerin en yüksek derecelerine aşmaya başladığı zamanda ona iki ev sahibi tüccar bu mevkide Budaya kavrulmuş buğday unu ile bal takdim etmişlerdir. Bu tüccarlar Budanın yüksek ahlaka ve on fazilete aîd vaazlarını dinledikten sonra kendilerini Buda'nın eshabı arasına dinî merasime kabul eylesin diye rica etmişlerdir. Tathagata onlara kendi saçlarından ve tırnaklarından bir parça verdi. Bunların muhafazası için iki kule inşa etmelerini ve onu iyice döşemelerini emretti. Fakat iki tüccar Buda'nın saç ve tırnaklarını alıp vatanlarına döner dönmez bu iki ilahî kuleyi yaptırdılar. Bu şehirden 70 Li garpte daha diğer bir Stupa vardır ki, «iki tchang» yani 20 kademe yüksekliktedir. O Kalpa'nın Kaşyapa Budha'sı zamanında inşa edilmişti.

⁵² Burada tavsif olunan manastır, Arap kaynaklarında Ibn al Faqih, de ve Yaqt cild IV, s. 817-820 tavsif olunan „Nevbahar” manastırının kendisidir. Balh güya Zerdüşt mezhebinin mukaddes yerlerinden biri şeklinde yanlış tavsif edilirken bu Nevbahar da bir Zerdüşt manastırı gibi anılmıştır. Halbuki Nevbahar Nev-Vihara yani yeni Buddist manastırı demektir. Bu mesele Urdu İslam Ansiklopedisi «Balh» maddesinde tafsilen anlatılmıştır.

Yeni Manastır (Nava Sangharama) da bir din adamı vardı, o Çeka kırallığından olup Küçük Tekerlek (Hinayana) mezhebini öğrenmişti, ve onun ismi Pradjnakara idi. O Fökölo kırallığında (yani Belh'te) birçok dini heykellerin ve mukaddes eserlerin bulunduğunu ve bunlara hurmet edildiğini işitmişti. O bu mukaddesatı ziyaret ederek ibadet kılmak rukū'h ve sujud ayınları yapmak için buraya gelmişti. Daha bilgi ve faziletleri öğrenmekte heyecanlı heves sahibi idi. O çocukluğunda zeka ve feraseti sayesinde herkesin dikkatini kendisine celbetmişti. O, Buda'nın mukaddes kitabının dokuz kısmını öğrenmiş, ve dört Han' Agama hocalık etmişti. Onun dini kitapları izah ve tefsirle kazandığı şöhret bütün Hindistan'a yayıldı. O "Küçük tekerlek" mezhebinin «Abhidharma» kitabını Katyayana'nın «Koşa» kitabının ve «Satpadabhidharma» kitabını ve diğer kitapları kamilen okumuş ve öğrenmişti. O Hüeng-Çang'ın kanunları tetkik etmek için uzak memleketlerden gelmiş olduğunu öğrenerek sevindi ve onu memnuniyetle görmek istediğini bildirdi. Büyük üstad, Budizmin mukaddes kitaplarını öğrenmekte rastladığı müşkilatı bu büyük alim rahibe anlattı ve bilhassa Koşa ve Vilhaşa ve diğer bazı kitapların müşkül noktalarını kendisine izah etmesini rica etti Öteki alim rahip bütün bunları büyük vukufla ve kattiyetle izah etti. Büyük üstad bu alim rahibin yanında bu manastırda kalarak Vibhacha-castra kitabını tamamiyle okudu. Burada «Küçük Tekerlek» (Hinayana) mezhebini kabul etmiş iki din adamı daha vardı. Bunlar Ta-mo-kie-lo ve (Dharmapriya) Tamo-pi-li (Dharmakara) isminde idiler. Bunlar akranlarının derin hürmet ve muhabbetiyle çevrilmişti. Onlar da büyük üstadı görünce onun yüzünde parlıyan zekadan şaşırıldılar. Kalbleri hürmet ve hayranlık hisleriyle doluydu.

Fo-ko-lo (Balh) kırallığının güneyinde İui-mo-to ve Hu-şi-kien (ihtimal İslam devrindeki [Cüzecan⁵³] Talak-ten (yani *Talqan*) kırallıkları varki batıda ters (Iran) sınırdaştır. ⁵⁴) Hüen-Çang yine Belh'in cenubunda bulunan Ki-Şi (yani *Dere-i Gaz* ⁵⁵) kırallığına geldi. Burada on kadar manastır ve 200 kadar rahip var.

Buradan 600 Li cenubu şarkiye gidip karlı dağlar mıntikasına geçtikten sonra bunlar Tuhalu yani Tuharistan (ülkesinin hududunu aşarak Fan-yen-na (yani Bamyan) kırallığı hududuna girdiler. Bu kırallık şarktan garbe 2000 Li kadar uzanıyor. Burada bugüne kadar muazzam Buda hey-

⁵³ Cüzecan için bk. Beal, I, 48.

⁵⁴ Yüeng-Çang Cüzecan taraflarına gitmemiş, kendisi de biz buraya geldik demiyor, böyle bir memleketi ancak tavsif ediyor.

⁵⁵ Ki-Şi'yi Beal, I, 49 Dere-i Gaz ile birleştiriyor.

kelleri muhafaza edilmiş olan bu dini merkez, etraflica tavsif olunmuştur. Üstada refakat eden rahip Prajnakara Kabil'in şimalinde bulunan Şalokia (yani şimdiki *Çarıkar*) mahaline gelince Tuharistan hükümdarı (yani Tüng Yabgu'nun Tuharistan valiyi umumisi olan oğlu) Tarduş-Şad'ın ricasına uyarak Hüen-Çang'dan ayrılarak Belh'e dönmüş; Hüen-Çang da buradan Hindistan hududuna girmiştir.

Hüen-Çang'ın dönüş yolunda Tuharistan ve Türkistan mıntakaları hakkında verilen malumatı da hülasa ediyorum :

Mem: *Bamyān* Tuharistana dahil değilse de yazıları, örf adetleri parasistemi Tuharistanındakilerin aynıdır. Burada 10 manastır, 1000 rahip var, hepsi «Küçük Tekerlek» mezhebine mensupturlar. Şehrin kuzey doğusunda beher 140,150 kademe yüksekliğinde olan taş Buda heykelleri vardır, ki gayet müzeyyendir. ⁵⁶⁾

Bamyān'dan gelirken ilk Tuharistan şehri Ki'eçi (yani *Dere-i Gaz*) dir.

Yine Fo-li-şi-satang-na kırallığı vardır, baş şehri Hu-pian (şimdiki *Çarıkar*'ın şimalindeki ülke,) hükümdarları Türktür.

An-ta-lo-pa (yani *Enedarb*)'ın da kendi hükümdarı yoktur, Türklere tabidir ve burada stupalar var. Kuh-si-to (yani *Khost*) in da kendi hükümdarı yoktur, Türk (Tu-kiu) lere tabidir. Burada Sangharama var. Hwo (yani Kunduz) u geçerek 100 li doğuya gidince Mung-kin (yani Doğu Talqan) kırallığına geldik. Bu Tuharistanın eski şehirlerindedir, şehrin çevresi 15-16 li kadardır, hükümdarları Türktür.

Buradan kuzey istikametinde giderek O-li-ni (*Azhenk*) ülkesine geldik. Bu ülke Po-su (Amuderya) nın iki tarafında kaimdir, çevresi 300 li şehrinin çevresi 14-15 li kadardır, iklimi ve mahsulleri Hwo (Qunduz) unki gibidir. Buradan doğu istikametinde giderek Tuharistanın eski ülkelerinden Ho-lo-hu (yani *Rogh*) ülkesine geldik, kuzeyde Po-tsu (Vahş) nehrine dayanır, çevresi ancak 200 li, şehrinin çevresi 14-15 lidir.

Mung-kin'den 300 li doğuya gidip biz yüksek dağ geçitlerini geçtikten sonra Ki-li-si-mo (yani Kışm) e geldik. ⁵⁷⁾ Bu da eskiden beri Tuharistana ait bir ülkedir.

Bundan dağlar ve nehirleri geçerek 300 li yol yaptıktan sonra Tuharistanın eski ülkelerinden Hi-mo-ta-lo [yani *Habtal*, yazı yanlış] ile

⁵⁶ Bugün de büyük kısmı sağlam kalmakta olan ve İslam kaynaklarında "Buti Bamiyan" ismiyle tavsif olunan bu Buda abidesi Mr. Foucher tarafından mufassalan tavsif edilmiştir.

⁵⁷ Bu şarki Talqan olabilir. Fakat Mung ile münasebeti yok.

Araplarca "Haytal" okunmuş Aftalitler] ülkesi)ne gelindi ⁶⁸. Bunlar yalanı doğrudan ayıra bilmiyor (yani Budist değildirlere.) Elbiseleri yün ve deriden mamuldür. Bunlar Tu-kiu'lar (Göktürk)ler gibidirlere. Kadınlarının başlarında üç kalem yükseklikte bir kalpak [yani Kazak kadınlarını taşıdığı «sevgele» giyerler, bunun ön tarafına iki tane boynuz yerleştirirler, ki bunlardan birisi baba, diğeri anneyi hatırlamak için olur. Anne ve babadan birisi ölürse boynuzları çıkarırlar, her ikisi de ölürse yüksek kalpağı (sevgeleyi) de kaldırırler. Sınırları Tu-kiu ülkelerine bitişiktir. Bu yüzden Türk örf ve adatlarını almışlardır. Bir kaç müstahkem kaleleri varsa da keceden mamul çadırlarda yaşıyorler ve hayatları göçebelerin hayatıdır. Ki-li-si-mo (*Kişm*) bunun garbinde vakidir. Hi-mo-ta-lo'dan 200 li giderek biz Tuharistanın eski ülkelerinden olan ve çevresi 200 li tutan Po-to-çang-na (yani *Badahşan*) kırallığına geldik.

Bunun güney-doğusunda dağlar ve nehirler geçerek 200 li yol yaptıktan sonra biz İn-po-kin (*Yemgân*) ülkesine geldik. Bu da Tuharistanın eski ülkelerindedir, çevresi 1000 li, başkenti 10 li çevresindedir. Badahşanda 4 sangharama varsa da Buda dinine salık pek az kişi bulunuyor. Ahali cahil, bunların yazı ve edebiyatı yoktur. Fakat kırılları doğru bir adamdır. Yemgan ahalisi de Badahşanınki gibidir. Yalnız dilleri ötekilerinkinden biraz farklıdır. Kırılları doğru ile yalanını farkedemiyen birisidir.

Buradan güney doğu istikametinde 300 li giderek *Kiu-lang-na* ülkesine geldik. Bu da Tuharistanın eski ülkelerindedir. Çevresi 2000 li, dağlık yerdir, Yemgan'ınki gibidir. Budda dinine salık pek az kişi bulunur. Dağlarının birinden çok miktarda altın çıkar.

Buradan 500 li tehlikeli dağ ve nehir yollarını kuzey-doğu istikametinde takib ederek Ta-mo-si-tie-ti [*Rusta Bak*] kırallığına geldik. Bu da dağlar arasında vakidir. Tuharistanın eski şehirlerindedir. Po-tsu (Vahş) nehri üzerinde vakidir. Doğudan batıya 1500-1600 li, fakat kuzey-güney istikametinden ancak 5-6 li uzanır. Burada «Şen» atları yetiştirilir. Bu atlar vücudça küçük ise de uzun mesafeli seyahatler için elverişlidir. Halkı temizliğe riayyet etmiyor. Erkekler kaba ve kuvvetli, elbiseleri kötü. Onlar yüz(türlü) elbise giyiyorler. Gözleri ekseriya mavidir. Bu hususiyetleriyle bunlar komşu ülkelerin kavimlerinden ayrılırlar. Bunların 10 kadar şanhramaları vardır, fakat rahipleri az. Bu ülkenin

⁶⁸ Yukarıda da bahsedilen Hi-Mo-To-Le =Yeftel ülkesi, ile şarki Badahşandaki Jarm mntıkasındaki ahalinin adetlerinin Tu-ki-yuların adetleriyle aynı olması çok enterasan, ihtimal bunlar Karluklardı.

baş şehri Hwan-to-to ismindedir. [yani Arapların Rusta Bek dedikleri bugünkü *Cildi Köl* mıntakası.] Buradaki sanhramayı buranın hükümdarı yaptırmış. Ülkenin eski hükümdarları budist değildiler. Yalnız kurban keserlerdi. Son hükümdarlarından birisinin oğlu hastalanmış, Deva tapınağı rahiplerinden bir şaman» onu tedavi etmiş ve neticede hükümdar budizmi kabul etmiş, sanggarayı ve onun ortasında bulunan Vihara'yı yaptırmış. Bunda altın ve diğer mücevherat ile süslenmiş bir Buda heykeli yaptırmış. Taştan yapılan bu heykel ziyaretçiler tavaf ederken onlarla beraber dönüyor.

Buradan gidip biz Şi-ki-ni (yani *Şugnan*) kırallığına geldik. Bunların yazıları Tu-kiu (Gök Türkler) inki ile birdir. Fakat konuştukları dil türkçeden ayırır. ⁵⁹)

Hist. dönüş : Mung-kien'den 300 li doğuya gittikten sonra Hi-mo-talo'ya (*Habtalya*) geldiler. Bu Tuharistanın bir kısmıdır. Bunların örf ve adetleri Tukiü (Gök Türk) lerinki ile birdir. Yalnız evli kadınların baş elbiselerinde fark vardır. Baş örtüsü 3 kademe yüksekliğinde bir ağaç boynuz üzerine bağlanır. ⁶⁰)

⁵⁹ Şi-Ki-Ni, şimdiki Şugnam Ibn Xurdadbeh'de al-Şuqaniye Türk ülkesi olarak, İdrisi'de ise "Karluk Türklerinin şehirlerinden birisi" olarak (herhalde Ceyhani'den alınmış,) Vaxan ise "Türk ülkesinde bir şübe" olarak tavsif edilmiş. Yaqubi, 292 "Şugnan ve Bedahşan'ın valisi Xomarbek" isminde bir Türk olarak tarif ediliyor. İstahri de ise, Abū al-Fatih al-Yaftali isminde birisinden bahsediliyor. Bunlar hep Eftalitlerin bakiyesi olsa gerek. İdrisi Ceyhani'den yahut İbn Xurdadbeh'den naklen Karlukların garbi Tibet'te yerleşmiş ve oradan Kaşmir üzerine tecavüzlerde bulunmuş bir kavim olarak bahsettiği gibi, Sarı Irmağın başlarında Kökenor taraflarındaki "Xarlux Türkleri» yaşadığından da bahsetmiştir. Bu kayıtlar sayesinde Tibet vesikalarında «Baktavar Garlax'ları» şeklinde zikredilen Al-Birunu'nin Hindistan'ın bitişiğinde Tibet'e mülhak Ballur ülkesinde "Baxtavariyan" Türkleri sıfatıyla zikrettiği Türklerin de Garbi Tibet Karlukları olduğu aydınlanmaktadır. Karluklar ise Siistan taraflarında da bulunmuşlar. Keza Karlukların bir şubesi sıfatıyla Gardizi'de zikredilen Yağma kabilesi de Kaşmir mıntakasında yaşayan bir Kavim sıfatıyla Oğuz destanında (Teneçi oğul Yağma) ve Göktürk kitabelerinde (Tianesi oğul Yadığma) geçmektedir. Bunlar herhalde Hunların veya Eftalitlerin önderleri sıfatıyla Göktürklerden çok daha evvel burada yerleşmişlerdir. Bu bakımdan Hüeng-Çang kayıtları çok mühimdir.

⁶⁰ Beal bu Tamo-Tie-ti'yı Taşköprü-Tamliyat ile birleştirmiş. Bu doğru olsa gerek. Bunda *Recordas I*, 298 de Şugnan tarafından gelen Penc nehrini Ta-Mo-Si-tie-ti kırallığının şark sınırlarına yanaştıktan sonra burada Potsu (Vaxş) ile birleştiği yere kadar gelip oradan garbe akıyor denildiğinden ve *Life* 198 de bu nehri (yani Penc'i garbe doğru akıp Ta-Mo-Si tie'nin şarki hududuna geliyor ve orada Potsu ile birleşiyor demesi birini tamamlıyor. Başkent olan Hwan-To-To *Hudud al Alem*'deki "Rustaq-bek" ve İbn Xurdadbeh'de "Nazkül" ismi ile zikredilen şimdiki Cildiköl sahası ile bir olduğu da bundan anlaşılıyor.

Ta-mo-si-tie-ti, iki dağ arasında, Po-tsu (Vahş) nehri üzerinde vakidir. Burada «Şen» atları yetiştirirler. Bunlar vücutçe küçük fakat kuvvetli atlardır. Ahalinin gözleri aladır, bu itibarla başka komşu kavimlerden ayrılırlar.⁶¹

Hüen-Çang ve arkadaşları Penc nehri ile Vahs'ın birleştiği yerde, şimdiki Cildi Köl sahasında vaki'olan bu Kırallıktan Kümıdh-Karateğın yolunu takib etmeyip, Şugnam ve *Yukarı Pamir* üzerinden Kie-pan-to, yani Taşkorgana, oradan Ferganenin doğu köşesi olan U-şa, yani Oş mintakasına ve oradan Kie-sa, yani Kaşgara çıktılar. *Taşkorgan* hakkında burada ahalinin az olup çehreleri güzellik le imtiyaz etmediğini, tabiatları kaba fakat cesur olduklarını, yün elbiseler taşıdıklarını, dillerinin ve yazılarının Kâşgar (Kie-sa) dili ve yazısı ile hemen hemen aynı olduğunu, fakat mutaassıp budist olduklarını, ülkelerinde 10 kadar manastır ve diğer ibadethaneler bulunup, bunlarda 1000 kadar rahip bulunduğunu hükümdarlarının sâkin ve vakar sahibi temiz adam ve budist olduğunu bunların kendilerinin ışıktan hamile kalan çinli bir prensten doğan cedden türediklerine dair rivayetler naklettiklerini, hükümdarın kıyafeti "Hu"

⁶¹ *Life* 197, Kumıth vilayeti iki dağ arasında ve Vaxş nehri üzerinde gösterildiğinden güzel "Şen" atları yetiştirilen gölü de "Deringöl" ismi ile zikretmiş olması yine bize bu Cildiköl'e getiriyor. *Records* I, 41, de Kumıth'den gidip cenupta Vaxş nehrini geçtikten sonra "Ta-Mo-Si-tie"ye geldiklerini yazıyor. Ya'qûbî 290, Rustâbek'te yetişen atları "Bek atları (Al-davab al-Bekiye) tesmiye etmiştir. Çinlilerin "Şen" atlara Arapların "Bek" atları dedikdi bu atlar Miladdan daha evvelki zamandan başlayup malum olduğu gibi. Bağdad halifelerinin saray hizmetine intisap eden Huttal bekleri vasıtasıyla Önyasya'ya götürülmüş (H. Ritter. *Der Islam* XVIII. 120] ve oradan daha sonra Arap atları ismini almıştır. Araplar Strabon zamanında ancak deve besliyorlardı. Bunlara atlar ancak sonradan İran yoluyla şarktan geldi, ve Arap atlarının Türkmen atlarından türediği son zamanlarda yapılan tetkikatten güzel anlaşılmıştır. Bk. V. O. Vitt, *İz İstoriy Rususkaho Konnozavodstva*, Moskova, 1952 s, 89-99, Yine aynı zat *Rol Türkmenskoy i Arabskoy Loşadty v İstoriye Koneodstva zapadnov Evropiy*, Konskeye Porodiy Sredney Asiyı Moskova 1937. Hüen-Çang'da Hi-mo-to-lo, yani Eftalit kavmi dillerinin Tukiularınkine yakın olduğuna, kıyafetleri türkçe olduğu gibi hükümdarlarının "ışıktan hamile kalan anneden törediği" ne dair akidelerini nakl etmesi Eftalitlerin menşei meselesini aydınlatmak bakımından mühimdir. Japon alimi Kazuo Enoki'nin Aftalitle-rin menşei dair 1959 da neş ettiği araştırmaları *On the nationality of the Ephthalites*, *Memoirs of the Toyō Bunko* N. 18) yeni baştan gözden geçirilmek icap eder. Eftalitelere hangi kavimler (mesela bazı Doğu İranlı ve Tibetliler) karışmış olsa olsun bunların esas kuvvetlerini Karluk ve Kümıd'ler teşkil etmiştir, Hüen-Çang onların memleketini gezmiş ve tavsif etmiştir,

Eftalitlerin esas unsurları sıfatıyla Karluk Kümıd'leri yanında zikr edilen "Kencine" (Muqadaesi, İsmail al-Cavharî al-Fadabi ve Katib al-Horezmi) kavmi ile Kaşgar civarında yaşayan (ihtimal aslen M. Kaşgarinin dediği gibi Hind tarafından gelme) *Kencak* Kavmi belki de birdir. X-XI asırlarda bunlar artık bir Türk Kavmi sayılıyordu.

yani Uygur hükümdarları ile bir olduğunu kaydetmiştir. ⁶²) Oş'a gelince bunların da yazıları Kaşgar yazısı ile bir olduğunu, 10 kadar budist manastırı ve bunda 500 kadar rahipleri bulunduğunu anlatmıştır.

Sonra Kie-sa, *Kaşgar* gelince diyor, ki:

Kaşgar ahalisi sert tabiatlı, aldatma ve dolandırmayı severler. Çehreleri kaba, gözleri yeşil. Vucütlerine tatuaj yaparlar. Yeni doğan çocukların başlarını yasılaştırıyorlar. Yazıları Hintlilerin yazılarına benzetilerek yapılmış, fakat dilleri diğer komşu ülkelerinkinden farklı. İlimi işlerle az meşgul olurlar, fakat Buda dinine tam olarak sâliktirler. Manastır ve ibadethaneler bu Kaşgar etrafında yüzlerce ve rahipler 10.000 kadar.

Go-kiu-kia şehri yani (*Yarkend*), Şido (yani Yarkendderya, *Tarım*) nehri üzerinde on Li uzunluğunda sert ve yüksek surla muhattır. Ahalisi kalabalık, ziraat ve meyvecilik mükemmel mahsul olarak en çok üzüm, armut ve erik bulunur. Tabiatları sert ve hiddetli aldatmak ve dolandırmakta mahir, hırsızlık ve yağmacılık da yerinde. Yazıları Hoten yazısı gibidir. Fakat dilleri onlardan ayrıdır. Adab ve ahlâka pek riayet etmezler, ilim işleri zayıf. Budisttirler. Manastırları birkaç deste olup birkaç yüz rahipleri vardır. Budizme sadıktırlar, ibadetten hoşlanırlar. Budizmin «Büyük Tekerlek», Mahayana kanunları ile burada herhangi yerlere nisbeten daha çok meşgul olmaktadırlar. Mahayana ve metinleri burada beheri 100.000 kelimededen olmak üzere 10 mecmua teşkil eder.

Kiu-sa-tana yani *Khoten* 'e gelince burasının ahalisi çok terbiyeli, temiz ahlaklı olup komşu ülkelerden bu hususlar da çok farklıdır. Mütevazi ve hürmetkardırlar. İlimi işlerle meşgul olurlar ve sanatta mahirdirler. Zengindirler ve eğlenmesini bilirler. Musiki, şarkı ve rakıstan hoşlanırlar. Yün ve deri elbise ile beraber ipek vs beyaz çuha elbise giyerler. Yazıları az değişiklik ile hindcedir. Dilleri başka ülkelerin dillerinden farklıdır. Budizmde çok mutaassıptırlar. Manastır ve ibadethaneleri 100 kadar olup rahiplerin sayısı 5000 kadardır. Hükümdarları cesur ve akıllı adamdır, Pi-cha-men (Vaisarvana) lar neslinden

⁶² Türklerin menşee efsanesindeki Bozkurt ve Işıktan hamile kalan anneden töreme rivayetinin burada Kaşgar hükümdarları için nakl edilmiş olması mühimdir. İbn-Xurdadbeh'de "Yurt" ve Firdevsi'de "Xergah" ismiyle zikr olunan Kaşgar'ın Tunga-Tekin-Afrasyab sülalesinin esas menşee yeri olduğuna dair Mahmut Kaşgari'nin rivayeti karşılaştırılmalı. Buradaki "Hu" kelimesi Uygur ve akrabaları olan Doğu Türkistan Türk kabilelerini ifade ettiği anlaşılıyor.

gelmektedir. Burasının *Po-kia-i* şehrinde Buda'nın 7 fot irtifaında başı emücevheratla süslenmiş bir şapka geçirilen muhteşem heykeli vardır. Hükümdar rahibi buraya kadar gelerek musikilerle istikbal etti. Rahip buradan Qoço'ya ticaret kervaniyle gitmekte olan Qoço'lı tüccarla Qoço hükümdarına mektup gönderdi. Ondandır cevap gelinceye kadar rahip Hoten de kaldı. Hükümdar bu mekdupta TunHuang'daki valilere rahibi istikbal eylemeleri hususunda emir gönderdiğini bildiriyordu. Hoten hükümdarı da onun yol ihtiyaçlarını temin etti. Hoten'de ilk defa Budizmi kabul eden hükümdar Hoten şehrinin 10 Li cenubunda büyük bir Buda manastırı yaptırmıştı. Bundan başka müteadit büyük manastırları Hüen-Çang tavsif etmiştir.⁶³ Ezcümle şehrin 100 Li cenubu şarkında da bu ülkeyi Hunlardan korumuş olan sıçanların hatırası için de bir manastır yapmıştı. Hoten'in 330 Li şarkında *Po-mo* şehrinde büyük Buda manastırları vardır. Bir Buda heykeli 20 foot irtifaında idi.

Bundan 200 Li şarkta Hoten'in Çin ile sınırı olan *Ni-jang* şehri vardır.

Bunun 400 li şarkında *Tu-ho-le* yani Toharlara ait olduğuna ait rivayetler işittiği ülkeye geldi⁶⁴. Burada şehir metrük olup ahaliden hali idi. Bu şehirlerin valilerine Qoço hükümdarı tarafından rahibe seyahatinde yardım etmelerine dair mektuplar yazılmış olmasından anlaşılıyor, ki Lobnor'un cenubundaki Şanşan (yani *Çırçın*) da Gau-Çang'a yani (Qoço'ya) tabi imiş. Bütün buraları toptan bir Budist din ve kültürüne mensup sahalar imiş. Her yerde Hüen-Çang (yani Qoço, Uygur) hükümdarı namına ayrı ülkeleri idare eden mahalli kırıllar ve valiler tarafından bazen çok uzak mesafelerden gelerek istikbaledilmiştir.

N. T.

P.S. Hüen-Çang'ın Hatıraları Ortaasya'daki Türk illerini İslâmiyetten evvelki tarihi coğrafyası, şehir hayatı, etnografyası ve kavimler münasebeti öğrenilirken temel kaynaklardan biri olarak istifade edilmektedir. Bu hususlarda mütalalarda bulunmayı bu yolda çalışacak müstakbel "indolog" larımıza bırakıyorum. Yalnız buhal tercümesini ve seyahat hatıralarının alelade bir okuyucusu sıfatıyla üzerimde bıraktığı tesiri arzetmekten kendimi alamadım. Bu eserden vazih olarak anlaşıldığına göre bu seyahat tarihinden 60-70 sene sonra Batı Türkistanda hakiki İslam kavimleri şeklini almaya başlayan ecdadımız ve onlara

⁶³ Bu manastırların Hutun civarında islami "ülema ve evliya"lara mal edilmiş olduğuna dair Sir Aurel Stein izahat vermiştir.

⁶⁴ Hoten ile Tun-huang arasında eskice bir Tozar kolonisi yaşadığına dair neşriyate Hüen-Çang'ın bu küçük kaydı başlıca mesned olmuştur.

tabi olarak yaşayan Sogd, Tohar, ve Belhli gibi İran kavimleri dahi derin bir yabancı dinî kültürün tesirine, yani Budizmin tesirine tam olarak kapılmışlardı. Tiyaşan dağlarının yaylalarında yaz aylarını, Çu havzasında kışlarını geçiren Tün-Yabgu' Budizme belki Çengiz Han'da daha çok yakındı, fakat şamani kalmakta idi. Aftalitlerin asıl mesnedleri olan Karluk ve Kümici (Kümidh) Türkleri, Pamir mıntakası Türkleri de Budizme yakın olmakla beraber Şamani idiler. Yalnız Semerkand'da evvelce hâkim olan Budizm, yerini Zerdüş dinine bırakmıştı. Eski budist manastırları yıkılmış, onlara ibadet için gelen budistler ateşle takib ediliyordu. Fakat Hüen-Çang gibi birisi Tün-Yabgu gibi bir hükümdardan mektuplarla gelince bu şehirde budizm lehine propaganda varızları söylemek, hatta manastırları ihya etmekte müşkilat çekmemiştir. Yani Zerdüş dini taassup yolu ile yayılmak niyetinde idi ama halk daha ona tam olarak ısınmamıştı. Bu cihette biz Pencikint harabelerinde yer altında bulunan ve tahribata maruz kalan tapınakların budistlerden kalmış eserler olduğunda şübheye mahal yoktur. Hhoten'de olduğu gibi Kâşgarda Hind yazısından alınmış yazı kullanılıyordu ve bunlar Budizm vasıtasıyla Hind kültürüne cidden bağlanmış bir halde idiler. Doğu Türkistanda hafriyatlarda bulunan Turfan ve Küça eserleri çok derin kök salmış olan bu budist kültürünün ancak bir parçası imiş. Ekseri şehirlerde çok yüksek Budist putları ve manastırlar ecdadımızın tapınakları olmuş Türk hükümdarları vaaz nasihatte bulunmak üzere minbere çıkmakta olan rahibe sırlarını koruyarak merdivenlik hizmetini görmeyi bir şeref saymışlar ve hükümdar kadınları, anneleri bu kadar hulusla bu ibadet ve vaazlarda manastırlarda hazır bulunmuşlar, manastırlar ve rahipler için çok paralar harcamışlar, bazı prensler ise bizzat kendileri rahiplik yoluna girerek Budizme ait dini kitapları ezberlemek, onlara şerh yazmak ve onlara ait münakaşalara iştirak etmek gibi işlere katılmışlardır. İslâm devrinde İslam medeniyeti ve islami ilimler hep Hüen-Çang'ın manastırları ve rahipleri çok olarak tarif ettiği şehirlerde Hhoten, Kaşgar Taşkent, Asruşene, Semerkand, Buhara, Keş, Termiz, Çaganyan, Balh, Kunduz gibi yerlerde inkişaf etti. Barthold sufi hanekahlarınının türbe ve medreselerinin eski Budist Vikhara'ları bulunan yerlerde geliştiğini ilk olarak iddia etmişti. ⁶⁵⁾ İslam devrinde mesela Karahanlılar devrinde. Türk hükümdarlarınının medrese, cami ve tekkelere karşı gösterdikleri derin rağbet ve malî yardımlar ve dini rehberlere karşı onların bindikleri atların dizginlerini.

⁶⁵⁾ Türkistandaki "medrese" ve "xaneqah"ların Budizm dini ve ilmi müesseselerinden aktarma olduğu hususunda Barthold'ün mütaleaları onun *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkesta'na*, Leningrad, 1927, s. 41 vd ve "*Podrobosti Smerti Timura*" nam makalesinde (ZVO+XIX) bulunur.

tutmak ve ala binerken üzengeye basmadan evvel kendi sırtlarını büyük şeyhlere basamak yapmak gibi adetleri, keza İslam azizlerine türbeler yaparak onlara büyük vakıflarda bulunmak, onlardan yardım istemek ekseriyetle İslamiyetten evvel yaşatmış olduğumuz bir dini kültürü başka bir isim altında devam ettirmekten ibaret olmuştur.

Hüen-Çang, Ortaasyayı gezip burasının kültür hayatını mufassalen tavsif eden Marko Polo ve İbn-Battuta ile birlikte üç büyük seyyahın birisidir. Ortaasyada İslam kültürünün gelişme tarihini öğrenenler Hindologlarımızla birlikte Hüen-Çang'ı inceden inceye tetkik edeceklerdir. İhtimal o zaman Celaleddin Rumi'nin babaları dahil Balhli mutasavvifler ile Termiz ve Buhara muhaddis ve fakıhlarının bu şehirlerde İslamdan önce gelişmiş olan "Medrese" ve "Hanekah" (Tekke) ilmi araştırma ananesinin devam ettiren yeni nesil mensupları olduğunu teferruatıyla tesbit edebileceklerdir. O zaman Hüen-Çang seyahatine ait bu hatıraların tekmilini türkçemize çevireceklerdir. O zaman bu yazı gelecek araştırmalara bir giriş işini görmüş olacaktır.

Çinli Hüen-Çang'ın Hindistandan Budizmin derin meselelerini izah ederek yazdığı mektuplar Türkistan budistleri üzerinde büyük tesir yapmış ve bunlar budist Uygurlar tarafından çok erken türkçeye tercüme edilmiştir. Bunların bir kısmı Doğu Türkistan arkeolojik araştırmaları sırasında bulunmuştur⁶⁶. Bu husus, islami devirlerde Ortaasyadan Hindistana gidip yerleşmiş ve oradan Orta ve Önasya Türkleri arasında tasavvuf propagandasında bulunmuş fikir adamlarını hatırlatır. Bunlardan menşe itibariyle Semerkanlı, tarikat itibariyle Nakışbendli olan Ahmed Faruqı (vefatı 1624)'nin tasavvufa ait mektuplarından (*Mektûbât-i İmam Rabbâni*) Türkiyede ve kısmen Türkistanda türkçeye tercüme edilmiştir⁶⁷. Edebiyat sahasında Husrev-i Dihlevi ve Bidil gibi Türkistandan gelme Hindli mütefekkirler öteki mutasavvıfları yanında yer almışlardır. Her halde Ortaasya kavimleri, bilhas- sa, Türkler eski Budizm devrinde olduğu gibi, İslam devrinde de Hindistan ideolojik sahalarda ilham kaynağı telakki etmişlerdir. Z. V. T.

⁶⁶- Isıkgöl'den Semerkande kadar uzanan bütün Batı Türkistanı "Zerdüştilik" sahası gösteren Prof. Von Gabaia'dır

⁶⁷) Bk. Prof. Hilmi Ziya Ülken, *Je Pensée de l'İslam*, İstanbul, 1953, s. 95, 287-300 ve Muhammad Mazhar al-Sirhendi, *Al-Manâqib al-aḥmâdiyya*, Kazan 1891. Bu son eserde hicri ikinci bin'i yenileyen şahsiyet (Mucaddid alf-i thâni) olarak tanınan İmam Rabbani (Ahmed al-Faruqı al-Sirhendi) nin Türkistan taraflarında töreyen tarikat mensuplarında sayılmıştır.

Eftalitlerin menşe'i meselesi

(Haşiye 41 e ek)

Eftalitler arasında her halde Ebtal, Abdal gibi bir isim taşıyan ve bu camiaya dahil kabilelere kendi ismini veren bir zümre olmuştur, fakat bu zümrenin etnik mahiyeti en son araştırmalarla dahi (K. Enoki, *On the nationality of the Eftalites*, Memoires of the Eastern Department of the Toyo Bunko XVIII. 1959) hiç te aydınlanmış değildir. Gerçekten bu esas Eftalit zümresi bugün dahi münakaşa konusu olsa yerindedir. Fakat aslen bir doğu İran kavimlerinden olması daha muhtemel olan Yü-eçî'lerin devletini inkırazına uğratarak yeni bir devlet, Eftalit yahut Ak-Hun devletini kuran ve onu asırlarca yaşatan kabilelerin başında Qarlıq, Kencine (Yahut Kengine) ve Kümidh (Kümüç) isimlerini taşıyan üç Türk kabilesi bulunduğu Arap kaynaklarının verdiği malumatla isbat edile bilmektedir. Buna dair İsmail al-Cevheri al-Fârâbî'nin ve Abdullah bn Muhammed al-Kâtib al-Horezmî'nin kayıtları Z. V. Togan 1927 de litograf olarak basılmış olan «Türk tarihi» dersleri nam kitabda, s. 99-102 de izah edilmiştir. Sonra Helmut Hoffman «Tibet kaynaklarında Qarlıklar» isimindeki yazısında (*Oriens*, III, 1950, s. 200-31) Z. V. Togan'ın Karlıkların Arap kaynaklarına göre Tuharistanda, Hilmend nehri havzasında, Balh civarında, Pamir'de, Vahan, Gur ve Garsistanda yaşadıklarına dair yazılarını da ele almış, bunların Tibet kaynaklarında hatta pek vazih ve tafsilli olarak 1042 hadiselerinde oynadıkları büyük rolü izah etmiştir. Al-Biruni'nin batı Tibette Behtaveriyan ismiyle zikr ettiği Türklerin de Tibet kaynaklarında «Pa-ka-to-ra Garlag» ismiyle zikr olunan Karlıklardan ibaret olduğu tahakkuk etmiştir (D a m d i n s u r e n, *Gesaryatı*, 1957, s. 220). İdirisi (Ceyhani'den naklen olsa gerek, Muqbil Ahmed, *Vaşf al-Hind*. 68) Karlık Türklerinin Keşmir'e sınırdaş olarak orasını yağma etmekte olduklarını, Sarı Irmak'ın başlarında (Köke-nor taraflarında) ayrı bir Karlık zümresini yaşadığını (R a v d a l - f u r a c, Hekimoğlu Ali Paşa, 688. vr. 35 b); Al-Biruni ve Câbir ibn Hayyân Yarkend nehri başlarında da Karlıklar oturduğunu zikr ederler. Yani Eftalitlerin idare ettiği memleketin ta Kökenor mıntkasından Pamir, Tuharistan ve Siistana kadar bütün cenubi kısımlarının daha 8-10. asırlarda Karlıklar tarafından işgal ve idare edilmekte olduğu tahakkuk etmektedir. Bu cenub Karlıklarını Mervezi «Tuharistan Karlıkları», Batı Tiyânşanakilerini «Çigil Karlıkları» tesmiye etmiştir. Zamanımızda dahi Karlıklar Kışm mıntkasında, fakat kalabalık olarak bunun şimaldeki Rustaq ve Yeftel mıntakalarında yaşamaktadırlar (Burhaneddin Küşkeki *Katagan i Badaxşan*, Taşkent. 1926, s. 112, 202,-207). Tarihte olduğu gibi 19. asırda dahi Feyzabad Karlıkları Çıtral taraflarına taarruzda bulunuyorlardı (*Tarix-i Badaxşan*, Leningrad, 1959, vr. 66a, 88b-v, d.). Hüen-Çang'ın Hi-mo-talo ahahilisine ait verdiği malumat derlenip toplanınca şu şekli alır: Bu kavim ahlak bakımından kaba, günah ve sevabı fark edemiyor, karakterleri basit ve kötü. Bunların deriden yapılmış kaba elbiseleri Tu-kiyu'larına çok benziyor. Bunların eedadı kuvvetli bir devlet kurmuşlar, kırılları Şih (Sakya) neslindenmiş. Onlar Pamir dağlarının batısındaki illeri feth etmişler. Komşu ülkeleri çaptıkları gibi kendi tebaalarını da yağma ettiklerinden halk başka memleketlere hicret etmek mecburiyetinde kalmışlar. Bunlar çadırlarda yaşıyorlar ve mer'â ihtiyacına göre yer değiştiriyorlar. Çi-li-şe-mi (Keşim) bunların batısında, Pö-to-çung-na (Badaxşan) bunların doğusunda bulunuyor. Kapılavastu'nun dört Sakya'sından biri olan kıralları Kosala kırallı Virudhaka'nın katliamında ölmeden kalmış, Kanışka'nın ölümünden 600 sene sonra Tuharistanın Hsi-mo-ta-lo kırallı olmuş ve Keşmir'in Çi-hi-lito (Krite yahut Gilgit) ülkesini feth etmiştir. «Hsi-mo-ta-lo» kelimesi «karlı dağın eteği» demektir.

Hüen-Çang'ın bu son sözü «Hebtal» kelimesinin de «karlık» kelimesi gibi «karlı ülke» mefhumu ile bağlı olduğunu göstermektedir. Bu kayme «Karlık» demeyip «Ebtal», yahut Ebtala gibi bir isim veren kavmin hangi kavimdi, bu söz hañgi dildendi? Bizim bildiğimiz, Hüen-Çang'ın Eftalit ismini "Himotalo" şeklinde tesbit ederek kullandığı halde «Karlık» ismini zikr etmemiş olmasıdır. Marquart (*Eranşahr*, 238), «Hi-mo-ta-lo» kelimesinin, bir ismin sanskritleştirilmiş şeklinden ibaret olduğu fikrindedir. «Hima», kar demek «tala» da aşağı demek. Her halde «Hi-mo-talo» kelimesi «karlı dağın eteklerinde oturan kavim» manasını ifade etmiş olacak. Hüen-Çang Eftalitleri budist olmaları ve budist tapınakları ve rahipleri bulunmayan bir millet olarak tasvir etmiş (Marquart 240); Tibet kaynağında «Gar-log»lar da böyle tarif edilmişlerdir. Onlar Budizme karşı mücadele bile etmişler. Birde Eftalitlerde poleandri kayd edilmiştir; bu adet Karlıklarda da mevcuttu (WZKM. XII, 200. Burada «Xalac» okunan kelime «Xallux»dan muharreftir, yani Hazarlarda ve Karlıklarda da bu adet vardı). Tuharistandaki Karlıklar da Çu havzasındaki Karlıklar gibi «Argu» kavmi ile beraber zikr edilmişler. Hudud al-Alem Karlıklarının Tuharistanın sahra, ova kısmında yaşadıklarını, İbn Rusta onların Kümiç'lerle birlikte Karateğinde (yani bugün Laqay kabilesi ile birlikte yaşamakta olan Karlıkların ülkesinde) yaşamakta olduklarını kayd etmiş. Bugün Yestel ve Rustak mntakasında oturan Karlıklar, keza Kökçenin sol kolu olan «Yemgan» havzasında oturan Türk kabileleri halis Türklerdir. Çarm deki Qaş (Xaş) ve saire Türkler, Burhaneddin Köşkeki'ye göre (s. 124-5), «türkçeden başka dil bilmezler». Yemgan, Hüen-çang'da İn-poh-kien, «Yemek» in cemi olsa gerek. Burada «Uran» lar da zikr edilir, ki Kıpçak ve Yemak (yani Qun) larla kardeş kabiledir. Bugün burada Karlık, Argu ve Kaş Türkleri arasında 14. inci asırda görülen Moğol bakiyeleri kâmilan türkleşmişlerdir. Demek bu muhit eskiden beri çok sağlam bir Türk camiası idi. Burhaneddinin Karlıklara ait verdiği kayıtlar G. J a r r i n g toparlamıştır. (*On the distribution of Türk tribes in Afghanistan*, s. 71-73). Eğer «Eftal» < «Himotalo» sadece «Qarlıq» in sanskritçesi değilse, orada Eftal ismini taşıyan ayrı bir zümre yaşamış olabilir; fakat neden bu kavmin ismi sanskritleştirilirken «Qarlıq» manasını andıran bir şekilde yapılmıştır?

Eftalitler zümresinden yayılan Gur (Çin kaynaklarında *Hu-lu*) ve Var kavimleri olmuştur. Bugün Feyzabad'ın doğusunda «Ghuran» (Gurlar) ismini taşıyan, tacikçe konuşan kavim ve Herirud nehri üzerinde yaşayan ve vaktiyle Guriler sülalesini kurmuş olan Gur'lar da Mes'udî'de Karlıklarla birlikte zikr edilirler (Marquart, *Eranşahr*, 251 «Gur» yerine «Guz» yazılan şekli almış). Şimdi Japon atimi Kazuo Enoki (Toyo-Bunko, XVIII, 28) bunları, yani Gurileri de Eftalitlerden saymaktadır. Bu Gur, yahut Yogur kelimesi Kansu vilayetinde yaşayan Yemak (Kun), Kıpçak kavimlerinin umumi ismi idi. Gurilere yakın yerlerde bazı Kıpçak bakiyesi vardır (Jarring, *Türk tribes in Afghanistan*, 65-6). Bunlar daha sonraları gelmiş olabilirler. Fakat Eftalitlere «Aq-Hun» ismini verdiren «Qun» (Mahmud Kaşgarideki isimleriyle Yemak) unsuru Tuharistanda mühim yer tutmuştur. Avar da denilen Var'lar ise Kunduz (Varvalic) şehriden başka Balh'in kendisinde de «Vāriyān» ismiyle ayrı mahalle ve kaleye malik olmuşlar. Bunlar (Kafkasyadakileri gibi) Moğol dilinde konuşan bir kavim sayılıyorlar. Bence de bu ihtimal variddir. Hüen-Çang'da Eftalitlerin kırallarının dört birader Sakya'dan neşet ettiklerine ve katliamda tek bir prensin kurtuluşuna dair nakl olunan rivayet Açına efsanesinin hindleşmiş bir şeklinden ibaret olsa gerek. Zaten ilk hanları sayılan güneşte doğmuş رهنشکین (*Al-Birani's Pictur of the world*. 72; *Kitab mā fi'l-Hind* 207) ismi Bōrihtegın (yani Bōri-tegin) okunabilir. 9. asır başında yerlerini Hindli Brahmanlara terk etmek mecburiyetinde bu kalan Kâbil Türk hükümdarlarının ilk cedleri hakkında Al-Biruni onun Kâbil yanında vaki daha kendi zamanında menkibeler söyleyen „Bqr” (yahut بقر „Bwr”) ismindeki magareden doğmuş;

doğumunu bekleyenlerin karşısına Türk kıyafeti, kalpak' çizme ve silahlariyle yani tam Türk olarak, çıkmış olduğuna dair rivayetleri nakl etmiştir. Bu Türk sulalesi, bazı rivayetlere göre Tibet tarafından gelmiş imiş. Bu son hikâye Davetdârî'nin Çengizin ilk ceddinin bir magareden doğmuş olduğuna ve ilk büyük annesinin Tibetli kadının olduğuna dair rivayetleri (*Türk Yurdu*, 1925, N. 14, s. 151-2) hatırlatır „Üzerinde elbisesiyle doğmuş" sözü asalet ve karamanlık alameti olarak Çengizliler için de söylenmiştir. (Sultan Kinesarı için "Togam Küçtü er edi * kiyemdi bala tuvduagan", bk. Z. V. Togan, *Türkili Tarihi*, s. 318) Albiruni'ye göre bu Kâbilşahlar bu ülkede 60 asırdan (batından) beri hükümdarlık ediyorlarmış. Hüen-çang, Hi-mo-ta-lo (Eftalit) hükümdarlarının „Şakya"lardan getirdiği gibi Al-Biruni de Kâbil hükümdarların "Şahiye" ismiyle zikir eder. Bu ismin farsca "Şah" kelimesi ile ilgisi olmadığı, «Şakya"dan geldiği aşikârdır. Şakya'ların miladi 78 ile başlanan takvimlerine „Şakakala", yani «Şaka takvimi» denilmiş ve bunu E. Sachau (Kitab al-Hind'in İngilizce tercümesinde, II. 360), Erman ve Kalidov (bn eserin rusca tercümesinde, Taşkent, 1963, s. 647) «Skit-takvimi» olarak izah etmişlerdir. Eftalit hükümdar ailesi gerek Kâbilde, gerekse Hsi-mo-ta-lo da kendilerini eski Sakaların ahfadi saymışlar ve galiba hükümdarların dayandığı kabilelerden hangisi daha kuvvetli olmuşsa bahis konusu olan devlet te o zaman bu kabilenin adı ile adlanmıştı. Firdevsi Sasaniler ve Göktürklerle çarpışan Eftalit kralı Gatifer'i Arap kaynaklarından «Habtal»ın yerini tutan «Haytal» ismiyle «Haytlların kralı» tesmiye etmiş, halbuki Şahname'nin Dağîqî tarafından yazılan ve daha eski zamanlara ait kısımlarında muahher Eftaltilere ait ülkeler hep «Xalluk memleketi» tesmiye olunmuş ve kuzey sınırı Taraz olarak belirtilmiştir. Göktürklerin ve onlardan önceki sülalelerin idaresinde bulunan ülkeler ise, daha Afrasyab hikâyelerinden başlayıp, «Xergâh» (yani «Yurt») denilen Kaşgar şehri olmak üzere, «Çigil memleketi» tesmiye olunmuştur.

Tuharristan, Balh Çaganyan ve Huttelan ülkelerinde at sürülerine malik olan feodalların 7-8. asırlarda ya Karlık yahut ta Göktürk zümrelerine mensup oldukları anlaşılmaktadır ve aralarında düşmanlık hüküm sürmüştür. Bermekiler gibi Balhli sufi Şaqiq Balxi'nin de Karlıklara muhalif derebeylerinden olduğu görülüyor. Menkıbelerde b. 194/m. 810 da «Türkler»le «gaza»da şehid olduğu zikir edilen bu büyük sufi Bartold'un zannettiği gibi (*Türkistan*, 292) «Qulan» (قولان) da değil, «Kılan» (كولان) ihtimal (كولاب) da, şimdiki Tacikistanın bugün dahi Karlıklarla meskün olan eski «Vaşcird» (şimdi Feyzabad)da maktul düşmüştür. Bu zatın torunu Ali ibn Muhammed tarafından Şaqiqın hayatına dair verilen malûmat Abu-Hafs Ömer al-Neseffî'nin yakında İstanbulda, Turhan Valide kütüphanesinde N. 70 de bulunan *Kitap al-Qand fi ma'rifat-i 'ulemâ-ia Samarqand* isimli eserinde (vr. 235b) nakil edilmiştir. O diyorki: Dedem Balh ülkesinde 300 köye malik çok zengin birisi idi, Vaşcird'da vaki kazada öldüğü vakit yanında bir kafenliği bile yoktu, çünkü bütün varlığını hayır işlerine sarf etmişti. Onun dünya servetinden vaz geçmesinin sebebi şu olmuştur: gençliğinde büyük ticaret işleriyle Türklerden Xarlx isminde bir kavme gelmiştir, ki putlara taparlardı (خرج الى قوم من الترك يقال لهم الخرخيه وهم يعبدون الاصنام). Bunların dini reisleri («Aufî'de „tüyün'ler), madamki Allah sana rızkını her yerde veriyor! o halde ne diye bu rızkını bizim memleketimize gelip arıyorsun demişler. Bu yüzden Şaqiq dünya malından vaz geçmiştir. Yani Karlıklar daha Şakik'in zamanında, yani dokuzuncu asrın başlarında. Kâbil hükümdarları gibi, Berehmen mezhebinde imişler; Şakik ta bu mecusi Türklerle savaşta şehit olmuştur.

Hüen-Çang, Hsi-mo-ta-lo, Eftalit -Karlıkları medeniyet seviyesi bakımından Göktürkler

nisbeten çok geri gösteriyor. Fakat onlar hakiki Hind medeniyetine en yakın Türkler olmuşlardır. Hind asıllı güzel kılıçlarının batıda Hazarlar vasıtasıyla yayılanları bu Karlıklar yoluyla gelmiş olmaları yüzünden olsa gerektir, ki Rus kaynaklarında "Xaralux kılıçları" ismiyle tanınmışlardır. Benim bu husustaki mütalealarını söz konusu etmiş olan Prof. 'K. Menges'e (Snpplementto "Word" ,VII, 1951, P, 59) hatırlatmalıyım'ki cevherli "Karlık çelik kılıçları" İran edebiyatına da geçmiştir Tahir al-Hâlidî'nin *Mesnevi*'ye Temür zamanında yazdığı notları arasında (Konya Dergâh kütüphanesi nüshası, N. 2011, vr: 17) şu parça bulunuyor;

بولاد خلق از سود او جان آرزو * گفتم که تو سرخ روی، گفتمانی زرد

Eftalit camiasinin esas kuvvetini teşkil eden Karlık, Kencine, Kümiş vesaire Türk kabilelerine ismini veren "Eftal", "Abdal" kavminin menşei meselesi neçhul kalmaktadır. Fakat "Eftal" kelimesi camiaya ancak kısa bir zaman umumi isim olmuştur, Karlıkların başında bulunan Kırallar kendilerininin Kâbil ve Hesi-mo-ta-lo (Yeftal) mntıkasında Milart zamanlarından beri yaşamakta olduklarına ve Sakalardan geldiklerine inanmışlardır.

Birmekî ve Sâmanî'lerin menşei ile ilgili kayıtlar

(Haşiye 48 e ek)

Se-Yabgu'ya ait hatıralar, Bermekilerin tarihlerine ait rivayetlerde "Cabba-Han" ismiyle anılmıştır, ki Nevbeharda Mecusilerin büyüğü olarak zikredilmiştir. Bu rivayetleri Mahmud İbn Veli, Hekim Abu Yezid (Zayd) Balxi ve İmam Abu'l-Qasim al-Samerqandinin Balh tarihine ait ve bize kadar gelmemiş esirlerinden, bir de Şeyhülislâm Safi al-din'in "Manağib-i Balx" inden nakletmiştir. (*Bahr al-Asrâr fi anâğib-i al-axyâr*, India Office Library, N, 575, f. 317 vd). Mahmud, Abu Zayd al-Balxi' nin eserinden naklederken galiba «Masâlik» ismiyle aynı yerde zikrettiği eseri kasdetmiştir. «Târih-i İmâm Âbu'al-Qasim al-Samarqandi» ismiyle zikrettiği ve arapça olduğu anlaşılan eserin müellifi, Semerkandı olduğu halde Balh'ta da yaşadığını bildiğimiz ve 343/954 te vefat eden Abu'al-Qasim Ishaq al-Samarqandi (*Armagan-i İlmî Muhamad Şafi* Lahur, 1955, s. 227) olsa gerektir. Mahmud bin Veli'nin naklettiği kayıtlar Samanilerin cedit olan Saman'ı da Cabba Han neslinden gösteriyor ([yani نوشرد ان]). Samanilerin, Al-Biruni'de حبیجان بن سیمان, Kitab al-Qand li-Abi-Hafs al-Nasafi'de بهرام بن سیمان, Ibn al-Asir'de سیمان بن جیمشان بن نوشرد بن سامظان بن بهرام بن طمغات şeklinde yazılan şeceresinde طمغات kelimesi, Seyyid Hasan Taqizade'nin bir konuşmamızda dediği gibi, «Tamgaç» kelimesi ile ilgisi olsa gerektir. İbn al-Asir'in matbu nüshasındaki حبان; yazmalarında (Köprülü yazması, N. 1130) حبیجان şeklinde yazılan isim جیجان, Al-Biruniki'sinde ise جیجان demek olabilir. Aynı isim Şayhul-İslam Şafiyeddin al-Balxi'nin «Fağâ'il-i Balx» kitabından nakıllarda (Schefer *Charestomathie Persan*, II, 72, 89,) اختاجان yazılmış, Mahmud bin Veli'nin istifade ettiği kaynaklarda ise جیخان şeklinde kaydedilmiştir. Bu isim İbn Mühennâ'da جیئا ve جیئا şeklinde yazılmış olan جیئو kelimesinin bir teleffüz şeklinden başka bir şey olmasa gerektir. Sasanilerle savaşan Göktürk hükümdarının ismi sıfatıyla Arap kaynaklarında zikir edilen شاه جیئا ile bir olsa gerek. İbn Hallikâ'nın Fadl ibn Yahya'nın hal tercümesinde onun Nevbehar'ı bina eden «büyük mecusi» nin oğlu olmaktan utandığına, bu ceditinin bi-

nalarından bazılarını yıkıp yerine çamiler ve sair binalar yaptırdığına ait Balh tarihine dair zikri geçen eserlerden naklolunan kıssada da bu isim جباخان ve اختاجيان şeklinde yazılmıştır. Bu isim Balh'in şehir kapılarında birinin ismi olarak جباخان دروازه şeklinde ve bir mahallesinin ismi olarak موضع جباخان şeklinde son zamanlara kadar yaşadığı Mahmud bin Veli'nin sözlerinden anlaşılmaktadır. Zikri geçen Kitab al-Qand'de ulemadan birisinin ismi محمد بن علي الجباخاني dır. Bu "Cabba Han", «Se-Yabgu Han»dan başka bir yabgu olmayabilir. İbn A'tham al-Kufi'nin نيزك الترقشي وكان تركيا ismi ile zikrettiği Neyzek Tarhan'la Nevbahar reisi Bermek arasında cereyan eden hadiselere dair İslam kaynaklarının sözlerini nakleden Mirza Abdal-Azim-Han Gurganî'nin (*Axbar Baramika*, Tabran, s. 6) bu Tarhanı «Bermeklilerle aynı nesilden» göstermesi yerinde olabilir. Her halde Reşideddin tarihinde (Samaniler'le Gazneliler bahsinde ve Oğuz destanında) Samanıları "Yabgu"lar neslinden göstermesi, Muctaba Minovin'in ileri sürdüğü gibi (*Cāmi' al-tavāriḫ-i Reşid al-din*, Dânişkede-i Edebiyat, Tahran, VII, "damime", s. 7) Reşideddin'in uydurması değildir. Mahmud bn Veli'nin istifade ettiği kaynaklarda Bermek'in ve Saman'ın cediti olarak sayılan "Tamgath", Behram Çubin neslinden gösterildiği halde, İbn Hallikân'ın istifade ettiği rivayetlerde Bermek efsanevi İran hükümdarları Camas bn Yustaşp (Camasb bn Güştaşp) in neslinden gelmiş olarak gösterilmiştir. Halbuki islamlığı kabul ettikten sonra eski dinlerine dönme meselesi yüzünden araları açılıp Neyzek Tarhan'ın Bermeki öldürdüğü, ve bunun oğlu Keşmir kaçıp ordaki Buda manastırlarında Hind ve Budist kültür terbiyesi gördüğü, ve Halid'in babası olan bu «yeni Bermek»in Balhlılar tarafından davet edilerek geri getirildiğinden sonra Çaganyan (Türk) hükümdarı (Tiş, yahut Yinış) in kızı ile evlenip müstakbelen Emevilere ve Abbasilere müslüman vezir olacak oğullarını Budist olarak yetiştirdiğine, yani Bermekilerin Sasani İran, Zerdüşti dini ve kültürü ile ilgileri olmadığına dair rivayetleri hem İbn Hallikân'ın, hem de Mahmud bn Veli'nin istifade ettiği kaynakların müellifleri pek iyi bilmişlerdir. Yaqut gibi ("Nubehar", maddesinde) İbn Hallikân'ın da (Mirza Abdulazim-Han Gurganî'nin gördüğü yazma nüshasında) Abu-Hafs Omar bn Azraq al-Kirmani'nin Bermekiler tarihine ait eserinden nakl ettiği bu rivayetten Balh ve Nevbehar sahiplerinin Keşmir ve Hind Budizminin hakiki mümessilleri oldukları vazih olarak görülmektedir. "Yeni Bermek" bu kayıtlara göre Keşmirdeki manastırlarda Hind ilimlerini, nücüm ve tababeti öğrenmişti. Taberi (II, 1181) Kuteybe'nin askerleri 87/706 da Balhe geldiklerinde bu Bermek Nevbehar'ın başında bulunuyordu ve tabib olmakla Arap kumandanlarından birini tedavi etmişti. Yani Nevbehar'ın başkanı olan Bermekler, Hüen-Çang zamanında olduğu gibi, batı da (Badgis'e) Neyzek Tarhan'ın, doğuda Çaganyan ve Huttal "bek"leri, Tuharistan «yabgu» ve «şad»ları muhitinin ortasında mevki tutmuş Budist eşrafıdır. Semerkand ve Horezm taraflardaki yerli Sogd, İranlı unsur ise zerdüştlüğe maildiler.

Böyle oldukları halde Bermekliler nasıl İslâm kaynaklarda Sasani İran kültürünün mümessilleri sayılmışlardır? Bunu anlamak güçtür. Her halde Sasani Behram Çubin'in İrandan Göktürlere kaçtıktan sonra orada Türk hakanın kızı ile evlendiğine dair İran (başta Firdevsi) rivayetleri Tuharistan Yabgu evladi arasında yerli İran unsuru ile bağlılık iddiası için istifade edilmiş olabilir. İranlılık ve Zerdüştilikle katiyen ilgili olmıyan Bermekileri Sasanilerden göstermek, Nevbehar'ı Zerdüşti ateşkedesi olarak İrana mal etmek çok yayılmış bir uydurma idi. Nizam al-Mülk, Bermekileri Sasani İran Kisralarına nesil benesil vezirlik etmiş olan bir İran eşrafı olarak anlattığı gibi, Gazneli ve Selçukluları dahi bu Behram Çubin yolu ile Sasanilere bağlamak gayretleri Horasanda hakim olmuştur. Samani-

lerin menşei meselesi 1957 de Münih Müsteşrikler Kongresinde Bay Gafurov tarafından yeniden ele alınmıştı. (*Akten des 24. Kongreses*, s. 488-493). Fakat bu zatın Mahmud bn Veli'nin eserinde bulunan kayıtlardan haberi yoktu. Bu mevzu şimdi Mahmud İbn Veli'nin ve Hüen-Çang'ın kayıtları ile karşılaştırılmak üzere yeniden ele alınmak icab etmektedir. 1925 te Ankarada Hallac Mahmud Camii Kütüphanesinde 112 numarada mahfuz bulunan 611/1214 tarihli bir arapça yazmada Sırderya nehrinden «Cend nehri» ismi altında ve «Hay'et al-aqālim» isimindeki bir eserden naklen bahs ederken bu nehir üzerinde vaki Aşnas şehrinde Saman ve oğullarına dair şu kaydı görmüştüm, ki bazı cümleleri sayfa arasındaki bir kâğıdda izah edilmiştir :

مجرا سيحون من ارض التبت يخرف (من) منازة الترك وينتهي الى اقصى بلاد الثلج (الحلج ؟)
من المشرق ويقال له مأجد وعليه اشناس مسقط رأس آل سامان و سامان كان عامليا

Bu yazmayı sonradan bu camiden Ankara Maarif Kütüphanesine nakl edilen yazmalar arasında maalesef bulamadım. Fakat Hamdullah Qazvini (*Tarix-i Cuzide* Gibb-neşri s. 379) ve Musevi (*Aşahh al-tavarix*. Yeni Cami Hâtice Turhan n. 224. vz. 296^b) Samânilerin ecdadı İslâmdan önce Maveraünnehir hükümdarlarından Saman'ın hayatını Aşnas'da geçirdiğini ve orasının valisi ve deve sürüleri sahibi olduğunu zikr etmişlerdir. Her halde "Saman Xudat"ın Sırderya havzasındaki Oğuz rivayetlerine onların Yabgu sülâlesi azaları sıfatıyla girmiş olmaları, İslâmdan önce Saman'ın cedlerinin de Sırderya havzasındaki Oğuzlar arasında mevki sahibi olmuş olmalarından ileri gelmiş olsa gerektir. Yani bunların cedleri hem Balh civarında, hem de Sırderya mintakasında devlet idaresi işlerinde bulunmuş olacaklar.

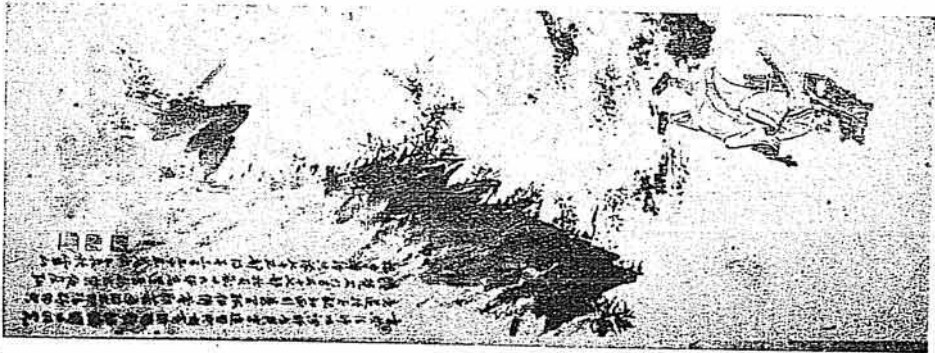
Bermekilerin İranlılara da yakın olmaları son Bermek'in "Şah" ismini taşımasından istidlal oluna bilir (Bu isim ancak İbn A^tham al-Kufide, Topkapı nushası, N 2956, c. II, vr. 140 vardır). Çünkü menşei itibariyle Türk olanlara "Şah" lakabı ancak nâdirenihtlak olunmuştur. Mamafih «Şah» kelimesi İbn A^tham'de "yeni Bermek" in lakabı değil, ismi olarak zikr edilmiştir. Bir de şu soru hatıra geliyor : Safiyeddin al-Balxi'de "Cebba-Han" yerine "Axtaç'yan" denilmesi sadece bir yazı yanlışlığı mıdır ? Aceba "axta" kelimesi Moğollardan önce Tuxaristan taraflarında yaşayan Türklerde ve Avarlarda kullanılmıyordu mu ? Fakat Huttal "bek" leri ve Saman gibi Balhtaki Bermekilerin de at ve deve terbiyesi ile meşgul olmaları pek mümkündür. J. Marquart Çaganyan'deki "Çagan" kelimesinin de "ak" karşılığı olan mogolea telâkki etmişti. Eski Balh tarih ve topografisinde gördüğümüz, türkçe olmaları da pek muhtemel olan kelimeleri İran dili ile izah etmek yolunda zorlanmalara şahit oluyoruz. Mesela Bermekilerin menşei meselesiyle uğraşan, fakat İranlı olduklarına cidden inanan D. Sourdell (*Le Vizirat Abbaside*, I, Dimeşk, 1959, p. 180) Nevbehar'ın en yüksek (100 zira'dan fazla) kubbesinin Yaqut tarafından Omar bn Azraq al-Kirmaninin Bermekiler tarihinden nakl edilen ismini tavil etmeye çalışmıştır. Bu kubbeye قبة الأسنن yani "Üstün" kubbesi deniliyormuş. Yaqut bu ismi harekeli,, olarak nakl etmiştir. Süleyman Nedvi ve Barbier de Meynard da bunu "türkçe üstün" olarak kabul etmişlerdir. Asıl "Bermek" ismi için de irançaya veya türkçeye uydurmak maksadiyle türlü etimolojiler söylenmiştir, fakat en muvafıkı bu kelimenin "başbug" manasında sanskritçe bir kelime ve ruhani rütbe olacağı hakkındaki Mr Bouvat'ın fikridir. Bununla beraber kelimenin aslı türkçe olduğuna dair fikirleri red etmek için de kâfi delil yoktur.

Behram Çubin'in Göktürk prensesiyle evlenmiş olmasına dair Firevsinin ifadesi (بهرام داد آزمان دخترش * بدان تا بچین باشد آبخور) ni de red edecek bir delil yoktur.

Bermeki ve Samanilerin bu izdivacdan gelmiş olması imkanı düşünülebilir. Göktürk Hakanına 591 de dehalet eden Behram (E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiu* p: 242 45) ile Kuteybe bin Müslim (703-715) ve Asad ibn Abdillâh al-Qasrî (724-727)nin çağdaşları olduğu malum olan Bermek («eski Bermek») ve Saman-Hudat arasında 3-4 ced zikr edilmiştir, ki fazla sayılmaz, Se-Yabgu=Cebba Han ise zikr edilen cedlerden bazıları Cebba Han'dan sonra gelmiş, yalnız kaynaklarda yerleri değiştirilmiş olabilir, Mamfiş Tüng Yabgu ve Se-Yabgu'ların seçerleri Çin kaynaklarında kati olarak tesbit edilmiştir, onların Behram Çubin evladı oldukları iddia edilemez. Fıkırmice Cebba-Han'ı Behrama bağlamak gayreti sadece iranlı tebaaya hoş görünmek için uydurulmuş bir şey olacak.

Mahmud ibn Veli'nin metni, vr 315 a: و نیز از مواضع مشهور در ایام
جهالت ... نوبهار است . امام ابو القاسم گوید که بانی آن یکی از اجداد آل برمک بوده ..
و در ترجمه مسالك و ممالك سمت ارتسام پذیرفته که ... گویند که چون فضل بن یحیی
برمکی در زمان هارون الرشید بمحکومت بلخ و ماورأ النهر فایز گردید . بعد از نزول به
بلخ اعیان و اشراف بلخه را طلب نمود و گفت که جدمن که از جباخان بوده باین مشهور
است که نوبهار را او بنا نهاده و امروز مرا ازان نسبت عارمی آید بس مرا بعملی
دلالت فرماید که رافع آن انتساب باشد و مشایخ اتفاق نمودند که مصلحت آن است که
در میان شهر نهری بر آورده شود تا سبب مزید رفعت و نیک نامی گردد ... محمد بن ابراهیم
گوید سامان که ملوک سامانیه باو منسوبند پسرجبا است .

Z. V. T.

Bu resim makalenin başında zikri geçen çinli ressam bayan Yu-Wan-Shan'ın eseridir, ki Hüen-Çang'ı sırtında ağır yüklerle Tiyanşan dağlarını geçtiğini tasvir etmiştir.